

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укуктары боюнча
УДК 811.11:81.44:81.362 (043)

ГҮЛЗАДА АЗИМКАНОВНА БЕКСУЛТАНОВА

**«TҮС/FARBE/ЦВЕТ» КОНЦЕПТИСИ ТИЛДИН ПРОВЕРБИАЛДЫК
МЕЙКИНДИГИНДЕ**

10.02.20 – салыштырма тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз-кытай институтунда аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Капар Зулпукарович

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 202_ - жылдын _____ саат ____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.669 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc/vak/kg/b/102-pct-pehh5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (<https://vak.kg>) таанышууга болот. Автореферат « _____ » _____ 2025-жылы таратыла турган болду.

Автореферат 2025 – жылдын _____ жөнөтүлдү

**Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент**

Джаркинбаева Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу: акыркы жылдары тилдер аралык лингвокультурологиялык изилдөөлөргө кызыгуунун өсүшү байкалууда. «Түс/Farbe/Цвет» концепти — эң татаал концепттердин бири, анткени анын түшүнүктүк, баалоочу жана образдык компоненттери тилдик маданияттын ээлеринин этникалык өзгөчөлүктөрүнө көз каранды, ошондуктан бул концептты ар кандай тилдердин материалында изилдөө маанилүү. Бул концепт, изилденип жаткан тилдердин улуттук маданиятынын негизги компонент катары, алардын улуттук мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн зарыл. Тилдердин лингвокультурасындагы негизги концепттерди изилдөө тажрыйбасы, антропоцентридик парадигмадагы салыштырмалуу типологиялык изилдөөлөргө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, себеби алар улуттук өзгөчөлүктөргө ээ жана бири-бири менен байланыштуу. Алар, бир жагынан, аталган элдердин дүйнөтаанымын түшүнүүгө ачкыч болуп кызмат кылат. Бул изилдөөнүн зарылдыгы, түстөрдү белгилөөчү сөздөрдүн идиоматикалык системада маанилүү орунду ээлеши жана кеңири ассоциативдик мааниге жана эмоционалдык-экспрессивдик таасирге ээ болушу менен шартталган. Изилдөө темасын тандоо төмөнкү факторлор менен негизделген, булар салыштырмалуу тил таануунун теориясына жана практикасында маанилүү:

1. кыргыз колоронимдеринин курамын жана семантикасын алардын немис жана орус эквиваленттеринин контекстинде жана келип чыгышын изилдөөнүн жетишсиздиги;
2. немис жана орус тилдеринин хроматикалык концептосфералары менен кыргыз тилиндеги тиешелүү концепттерди салыштыруу, лексикалык-семантикалык жана когнитивдик тил типологиясы жана лингвистикалык түстөр жөнүндө изилдөөлөр үчүн маанилүү;
3. ар бир салыштырмалуу тилде түстөрдү белгилөөчү маркерлердин сандык жана сапаттык курамын аныктоо, алардын ээлери боюнча түстүү концептосфераларды аныктоо;
4. түстү белгилөөчү сөздөрдүн (сөздөр, фразеологизмдер, сүйлөм формулалары ж.б.) коммуникативдик, когнитивдик, семиотикалык, маалымат берүүчү, интеграциялык, таксономиялык, экспрессивдик-баалоочу, көркөм-эстетикалык жана башка функцияларын бөлүп көрсөтүү жана сүрөттөө;
5. кыргыз мектептеринде жана аудиторияларда немец жана орус тилдерин окутууда бул изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары колдонууга ыңгайлуу.

Диссертациянын темасынын илимий-изилдөө программалары жана долбоорлору менен байланышы: Иш демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты — кыргыз, немис жана орус тилдериндеги «түстүн» лексикалык-семантикалык жана макалдардагы кеңири мейкиндикте маанисин ачуу жана алардын универсалдык жана улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттери** коюлду:

- «Түс» концептине байланыштуу лексикалык жана фразеологикалык номинанттарды салыштырмалуулукта карап чыгууга зарыл болгон методологиялык жана түшүнүктүк-терминологиялык аппаратты аныктоо;
- «Түс» концептине жана анын немис, орус жана кыргыз тилдериндеги экспоненттерин функционалдык-типологиялык тил таануу көз карашынан карап чыгуу;
- Салыштырмалуу тилдердин түстүү дүйнө картинасындагы концептуалдык негиздерди когнитивдик тил таануу контекстинде сүрөттөө;
- Менталитет жана тилдик аң-сезимди изилдөөнүн ыкмаларынын бири катары ассоциативдик-вербалдык тармакты моделдөө;
- Метафора жана метонимиянын түстү белгилөөчү лексемалардын маанилүү, сөз жана фраза түзүүдө ролун аныктоо;
- Немис, кыргыз жана орус тилдеринин фразеологиялык сөздүктөрү боюнча негизги түстү белгилөөчү сөздөрдүн эталондорунун жана алардын лексикалык-семантикалык варианттарынын көркөмдүгүн изилдөө;
- Негизги түстөрдүн коннотативдик маанилерин когнитивдик анализ ыкмалары менен аныктап, сүрөттөө;
- Немис, кыргыз жана орус тилдеринин макалдык кеңири мейкиндиктеринде түстүн негизги концептиларын реконструкциялоону камсыздай турган моделдерди түзүү жана ишке ашыруу;
- Түстү белгилөөчү номинанттардын универсалдык жана улуттук өзгөчөлүктөрүн лексико-фразеологиялык тил деңгээлинде аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы:

- «Түс/Farbe/Цвет» концепттеринин негизги компоненттери жана өзгөчөлүктөрү, ошондой эле анын универсалдык жана улуттук шартталуучу компоненттери алгачкы жолу аныкталып, изилденди.
- Салыштырмалуу тилдердин түстү белгилөөчү лексемаларынын когнитивдик негиздери кайра реконструкцияланды.
- Немис, кыргыз жана орус этносторунун өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезими жана менталитети, алардын реалдуулукту түстүү кабыл алуусу аркылуу салыштырмалуу изилденип, аныкталды.
- Немис, кыргыз жана орус тилдеринин түстү белгилөөчү лексемаларындагы когнитивдик моделдер ачылып, булар дүйнө таанымын негиздейт.
- Кээ бир тил аралык колоронимдердин этимологиясы ностратикалык көз караштан аныкталды.
- Түстү белгилөөчү лексемалардын фразеологиялык айкашымдарда колдонулушу боюнча концептуалдык ядро моделдери сунушталды.

Практикалык мааниси: Бул изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпы тил таануу, лексикология, семасиология, стилистика жана фразеология боюнча лекциялык курстарда, ошондой эле кыргыз мектебиндеги жана аудиториядагы немис жана орус тилдерин окутуу практикалык сабактарында колдонсо болот. Ошондой эле, бул материалдарды котормо теориясын жана практикасын изилдөөгө, мектеп үчүн эки тилдүү, түшүндүрмө жана окуу сөздүктөрүн түзүүгө колдонууга болот. Диссертациянын жыйынтыктары квалификациялык иштерди жазуу үчүн пайдалуу болушу мүмкүн, ошондой эле салыштырмалуу лексикология боюнча адистердин илимий баяндамалары үчүн да маанилүү.

Коргоого чыгарылган диссертациянын негизги жоболору:

1. Түстү белгилөөчү лексика так чектелген курамга ээ. Үч тилдеги тиешелүү сөздөрдүн семантикалык көлөмү жана мааниси чоң айырмачылыктарга ээ жана асимметриялуу түзүлүшкө ээ.
2. «Түс» концептине негизги универсалдуу компоненттер катары көрүү, жарык-түстүү, тактильдик, даамдык жана жыттык образдар кирет, ошол эле учурда, үч тилде түшүнүүдө универсалдуу когнитивдик белгилер бар, ал эми улуттук-маданий өзгөчөлүктөр макалдар жана социалдык-маданий аймактарда кеңири көрсөтүлөт.
3. Колоронимдер монолингвисттик эмес, алар көп тилдер аралык жана көп маданияттык мүнөзгө ээ. Анын этимологиясын изилдөө үчүн туруктуу жана туруктуу эмес тилдердин фактылары салыштырууну талап кылат.
4. Немис, кыргыз жана орус тилдеринин түстүү дүйнө карталарында доминанттуу түстөр бар, бирок бул түстөр, тилдик ээлердин аң-сезиминде, ар кандайча актуалдаштырылат жана жөнгө салынат.
5. «Түс» концептинин элдердин ар биринде өзгөчө микроконцептосферасы бар жана белгилүү бир орунду ээлейт, жалпы жана айырмаланган белгилерге ээ.
6. «Түс» концепти универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Универсалдуу белгилер дүйнөдөгү бардык тилдерге же, жок дегенде, алардын басымдуу бөлүгүнө таандык. Узун мүнөздөгү өзгөчөлүктөр этностун социалдык-акылдык өнүгүү деңгээлине, маданиятка, менталитетке жана башка факторлорго байланыштуу.
7. Түстөр концепттери көп деңгээлдүү түзүлүштөрдү түзөт, алар дихотомиялык негизде уюштурулган: «ядро жана периферия», «табиғи жана жасалма», «жалпы жана өзгөчө», «трансформацияланган (вариативдик) жана инварианттык», «позитивдүү жана негативдүү», «реалдуу жана чындыкка жакын эмес» ж.б.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Теманы тандоо жана изилдөө планын түзүү, жыйналган материалды топтоо, системалаштыруу жана классификациялоо, түстү белгилөөчү лексемалардын кеңири изилденген материалдарын

контрасттуу-салыштырмалуу талдоо үчүн тартуу, универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоо.

Иштин апробациясы жана анын натыйжаларынын киргизилиши. Бул изилдөөнүн негизги мазмундары жана натыйжалары республикандык жана эл аралык конференциялар, семинарлар жана ар кандай деңгээлдеги форумдарда билдирүүлөр түрүндө сунушталды:

1. КазНУ им. Аль-Фараби XVII эл аралык илимий-теориялык конференциясы «Аханов окулары», «Түрк дүйнөсү: тил, тарых жана маданият» (Алматы, 2014).
2. «Илимий талкуу: филология, искусствотануу жана маданият таануу маселелери» аттуу эл аралык сырттан жүргүзүлгөн илимий-практикалык конференциясы (Россия, Москва, 2016).
3. К. Карасаев атындагы БГУнун эл аралык илимий-практикалык конференциясы (Бишкек, 2016).
4. РУДНдин XI Эл аралык илимий-практикалык конференциясы «Жогорку мектеп: тажрыйба, көйгөйлөр жана келечек» (Москва, 2018).
5. «Казакстан Республикасынын көз карандысыздыгынын 30 жылдыгына арналган гуманитардык жана социалдык илимдердин азыркы көйгөйлөрү» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциясы (Нур-Султан, 2021).
6. «Азия өлкөлөрүндөгү чет тилдерди окутуу жана инновациялар» аттуу эл аралык онлайн илимий-практикалык конференциясы, Казакстан Республикасынын көз карандысыздыгынын 30 жылдыгына арналган (Нур-Султан, 2022).
7. IX Эл аралык илимий-практикалык конференция «Маданият, илим, билим: көйгөйлөр жана келечек» (Москва, 2021).
8. II Эл аралык илимий-практикалык форум социалдык жана жүрүм-турум илимдери боюнча (Москва, 2022).
9. XVII Эл аралык немис тили мугалимдеринин конгресси (Вена, 2022).
10. «Улуу Жибек жолундагы изилдөөлөр» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциясы (Бишкек, 2023).

Бул конференциялар жана форумдар илимий натыйжаларды алмашуу, теориялык жана практикалык аспектилерди талкуулоо, ошондой эле эл аралык илимий байланыштарды кеңейтүү жана алынган натыйжаларды тил таануу жана окутуу жааттарында киргизүүгө жакшы мүмкүнчүлүк берди.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Иш 340 беттен турат. Мазмуну кириш, үч бөлүм, жыйынтык жана колдонулган адабияттар тизмеси жана тиркеме бөлүмдөрүнөн турат. Биринчи бөлүм түстү изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерине кыскача сереп кылууга арналган. Экинчи бөлүмдө изилдөөнүн методологиясы, объектиси жана предмети ачылып, колдонулган методдор жана методология сүрөттөлгөн. Үчүнчү бөлүмдө изилденген тилдердеги когнитивдик моделдердин салыштыруу анализи берилип, андан алынган натыйжалар сүрөттөлгөн. Жыйынтыктар бөлүмүндө

талданган материалдар, ар кандай фактыларды салыштыруу, алардын негизинде чыккан мүнөздөмөлөр жана жалпы жыйынтыктар баяндалат. Адабияттар тизмеси 442 аталыштан турат.

Иштин негизги мазмуну

Кириш сөздө изилдөөнүн объектиси тандоонун негиздемеси, диссертациянын темасынын актуалдуулугу, максаты жана милдеттер белгиленет, илимий жаңылыктар, коргоого коюлган негизги жоболор, иштин практикалык мааниси жана теманын иштелип чыккандыгы тууралуу маалымат берилет.

Биринчи бөлүк **«Түстүн концептин изилдөөнүн теориялык негиздери»** төрт параграфтан турат. Биринчи параграфта **«Түстү изилдөөнүн тарыхына кыскача сереп»** берилет, анда илимдеги түстү изилдөө тарыхы каралат. Түстү изилдөө антикалык мезгилден башталган, ал кезде философтор аны эстетикалык категория катары карашкан. Орто кылымдарда түс метафизикалык диний окуулар контекстинде түшүнүлгөн. XVII кылымда Исаак Ньютондун иштери менен чоң өзгөрүү болгон, ал жарыктын спектралдык табийгатынан чыгып, алгачкы түстүү айкындуулукту түзгөн жана түстү изилдөөнү объективдүү (физикалык) жана субъективдүү (психологиялык) аспектилерге бөлгөн. Анын ачылыштары физиологиялык жана психологиялык оптика тармактарында жаңылыктардын башталышын койгон. XVIII кылымда И.В. Гёте өзүнүн түстүн теориясын сунуштап, анын руханий жана эстетикалык ролуна, ошондой эле түстөрдүн өз ара байланышына көңүл бурган. Ошол эле учурда Рунгенин түстөр системасы жана Шеврёлдун түстүү атласы сыяктуу колдонмолук ыкмалар иштелип чыккан, алар практикалык колдонууга багытталган. XIX-XX кылымдарда Манселдин жана Освальддын түстүү системалары иштелип чыгып, түстүн негизги мүнөздөмөлөрүн такташкан: тон, қаныккандык жана жарыктык. Герман Гельмгольц түс тууралуу физикалык көрүнүш катары билимин жалпылап, анын мүнөздөмөлөрүн сандык түрдө өлчөө сунушун берген. Түстүү белгилер маданий жана этникалык өзгөчөлүктөрдүн чагылдыруусу катары изилденген. Кыргыз тилинин илимий изилдөөлөрүндө түс тапшыруунун семантикасы жана символикасына өзгөчө көңүл бурулган, анын ичинде «Манас» эпосу сыяктуу адабий чыгармаларда. К. Саматов сыяктуу кыргыздын илимпоздорунун чоң эмгектери түстөрдү белгилөөчү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрдү байыркы жана азыркы тексттерде изилдеген. Бул түстү маданий жана лингвистикалык феномен катары изилдөөнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Экинчи параграф **«Түс тил илиминде»** үч бөлүктөн турат, анда «түс» сөзүнө аныктама берилет, негизги түстөрдү айкындоо маселелери, германистикадагы «түс» изилдөөлөрү жана түстүү номинацияларды изилдөө ыкмалары каралат. Экинчи параграфта бир бөлүк **«Түс жөнүндөгү түшүнүк: негизги түстөрдү айкындоо маселеси»** берилип, анда лингвистикада түстү изилдөө боюнча

маселелер ачылат. Түс жарыктын чагылуусунан жана аны көз менен кабыл алуудан келип чыккан мүнөздөмө катары аныкталат. Ал чөйрөдөгү дүйнөнү сезүү жана түшүнүүдө маанилүү ролду ойнойт, ошондуктан түс көптөгөн илимдердин, анын ичинде физика, психология, лингвистика, этнология жана маданият таануу тармактарында изилденген объектке айланган. Лингвистика тармагында түс белгилерин изилдөөгө Б. Берлин жана П. Кей чоң салым кошкон. Алар 1969-жылы өзүнүн теориясын сунушташкан, анда бардык дүйнөлүк тилдерде түс белгилерин түзүү системасынын универсалдуу өнүгүү этаптары бар экени көрсөтүлгөн: эки негизги категориядан (кара жана ак) баштап, андан дагы татаал системаларга чейин. Берлин жана Кейдин изилдөөлөрү түс категорияларынын болушу жана кабыл алынуусу универсалдуу экенин, бирок алар маданиятка жараша өзгөрүшү мүмкүн экенин көрсөттү. Түс менен маданияттын байланышын этнологдор, мисалы, Клод Леви-Стросс изилдеп, түстү мифтер жана ырым-жырымдардагы символикалык маанилер менен байланыштырып көрсөткөн. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы, ар бир маданиятта түс ар түрдүү эмоциялар, символдор же салттар менен байланыштуу болушу мүмкүн экенин көрсөткөн. Психология жагынан Иоганн Вольфганг Гётенин салымы маанилүү, ал «Түстүн теориясы» (1810) эмгегинде түстөрдүн психологиялык таасирин изилдеген. Ал түстөрдүн эмоционалдык ассоциацияларын бөлүп көрсөткөн, мисалы, кызыл жана сары түстөрдү ал шыктандыруу жана энергия менен байланыштырып, көк жана жашыл түстөрдү тынчтык жана тыныгуу менен байланыштырган. Лингвисттер жана психологдор дагы тили жана түстү кабыл алуу менен байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Э. Роштун (Хейдер) 1970-жылдардагы изилдөөлөрү негизги түстүү категориялар, түстүү белгилери чектелген тилдерде да окшош түрдө кабыл алынарын далилдеген. Лингвисттер түстүү белгилерди ар түрдүү тилдерде изилдеп, алардын универсалдуу жана маданий өзгөчөлүктөрүн аныкташат. Түстөр ахроматикалык жана хроматикалык болуп бөлүнөт, тондорун, жарыктыкты жана қаныктыгын өзгөртүп, алар ассоциацияларды, эмоцияларды пайда кылат жана маданиятта, тилде маанилүү роль ойнойт, ал эми түстөрдүн аттары ар кандай мааниге ээ болушу мүмкүн. Демек, түс маанилүү концептуализация куралы болуп саналат, бирок анын кабыл алынуусу жана интерпретациясы биологияга, маданиятка, тилге жана контекстке көз каранды болгондуктан, аны изилдөө көп тармактуу маселе болуп саналат.

Бул бөлүктө " Немис изилдөөлөрүндө түс " деген пункт бар, анда "түс" маселелери менен алектенген немец окумуштууларынын эмгектери каралат. Экинчи бөлүктө "Түс номинацияларын лингвистикада изилдөө ыкмалары" изилдөөдө колоронимдерди изилдөөнүн ыкмалары каралат.

Түс белгилерин изилдөө бир нече ыкмаларды камтыйт: антропологиялык, психологиялык, гендердик жана лингвокультурологиялык.

Антропологиялык ыкма бардык тилдерде түстүү белгилерде универсалдуу мыйзам ченемдүүлүктөр бар экенин тастыктайт. Бул идеялар Б. Берлин жана П. Кей тарабынан иштелип чыккан, алар 80 тилде түстөрдүн этимологиясын

изилдешкен. Алардын гипотезасы боюнча, түстүү мейкиндиктин бөлүнүшү тилдин өнүгүү этабына жараша болот, бул Н.С. Братчикованын кийинки изилдөөлөрү менен далилденген.

Психологиялык ыкма түстөрдү кабыл алуу жана эмоциялар менен байланышкан. Э. Р. Хайдер фокалдык түстөр (кызыл, сары, жашыл, көк) жеңилірээк кабыл алынып, эске сакталат деп көрсөткөн. М. Люшер өзүнүн "Люшер тестинде" түстү кабыл алуу универсалдуу экенин, бирок жеке тандоолор адамдын өзүнө жараша экенин айткан. Р. Фрумкин түстү психикалык феномен катары карап, анын тилде чагылдырылышын изилдеген. А.П. Василевич 15 тилде түстүү белгилерди изилдеп, Берлин жана Кэйдин гипотезасын тастыктаган, Сепир-Уорф гипотезасын четке каккан, түшүндүрүп өткөндөй, түстүү белгилердин айырмачылыктарына маданий-тарыхый таасирлер да себеп болору айкын болгон.

Гендердик ыкма эркектер менен аялдардын түстү кабыл алуу айырмачылыктарын көрсөтөт. Джо Хэллок жана Айзенк тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр эркектер көбүрөөк көк жана апельсин түстөрүн тандашарын, ал эми аялдар сары түскө жана ачык түстөргө артыкчылык берерин көрсөткөн. Серов аялдар түстү көп учурда эмоцияларды билдирүү жана терс сезимдерди жашыруу үчүн колдонушарын, эркектер болсо ачык түстөрдү колдонбостон эле жашай алаарын белгилеген.

Лингвокультурологиялык ыкма түстү элдин дүйнө көз карашын чагылдырган маданий элемент катары карайт. А. Вежбицкая түстү маданияттагы объекттерди жана түшүнүктөрдү системалаштыруунун жолу катары карайт. Ш. Жаркынбекова өзүнүн эмгегинде түстүн концептерин этникалык жана маданий негизделген акыл-ойдун үлгүлөрү катары аныктап, алар элдин тилинин аң-сезиминде калыптанат деп белгилеген. Түркологияда Борбордук Азия тилдеринде, анын ичинде өзбек, кыргыз жана башка тилдерде түс белгилерин изилдөөгө көп эмгектер жазылган, алардын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү каралган.

Ошентип, түс белгилери ар тараптуу изилденет, анын ичинде психология, маданият жана тил, бул алардын кабыл алынышына жана эмоцияларды билдирүүгө, социалдык ролдорго жана дүйнө таанууга кандай таасир тийгизерин көрсөтөт. Үчүнчү бөлүк **"Түстүң символикасы маданиятта жана коомдо: тарыхый, маданий жана психологиялык аспектилер"** деп аталып, символдун маанисин жана анын маданияттагы ордун карайт. Символ (грек тилинен *symbolon* — белгиси, таануу белгилери) бул башка мазмунду жалпы түрдө символдоштуруучу объект деп аныкталат. Анын мааниси — жашыруун мазмунду ачуу [Ивин, Никифоров, 1997]. Түс белгилери фольклор жана мифология менен байланышкан, алар сезимдерди кабыл алуу процессинен көркөм абстракцияларга өтүүнү чагылдырган. Байыркы доорлордо жана Орто кылымдарда түс символикалык мааниге ээ болуп, кудайчылык менен байланыштырылган. Мисалы, жашыл түс христиандыкта өмүр жана тирилүү менен байланышса, исламда ал жаханат жана руханийлик менен ассоциацияланат. Түс ошондой эле социалдык жана революциялык

символикада маанилүү элементке айланган, мисалы, кызыл түс күрөш менен, кара түс болсо кыйратуу менен байланышкан. Көркөм адабиятта түс эмоциялык образдарды жаратат, философиялык жана диний маанилерди өткөрөт.

итературада түстөр эмоционалдык образдарды жаратууда, философиялык жана диний маанилерди берүүдө маанилүү роль ойнойт. Үчүнчү параграфта «Тилдик дүйнө картинасы» түшүнүгү каралат. «Дүйнө картинасы» түшүнүгү адамдын чындык тууралуу билимдери жана түшүнүктөрүнүн жыйындысын билдирет жана физик Г. Герц тарабынан киргизилген. Кийинчерээк бул термин гуманитардык илимдерде колдонулуп, дүйнөнүн бүтүндүк образын билдирген, ал адамдын дүйнө таанымын аныктайт. Дүйнө картинасы концептуалдык жана тилдик формаларды камтыйт, анда биринчи форма билимдерди, экинчи форма уникалдуу лексикалык концепттерди чагылдырат, алар дүйнөнү түшүнүүгө жана түзүүгө жардам берет. Тилдик дүйнө картинасы чындыкты кабылдоого, адамдын жүрүм-турумуна жана дүйнө менен өз ара аракеттешүүсүнө таасир этет, анын ичинде мифтер жана метафоралар аркылуу. Ар бир тил дүйнө картинасынын уникалдуу көрүнүшүн түзөт, ал маданиятта жана тилде бекемделген. Современные изилдөөлөр тилдеги түшүнүктөрдүн системасын жана уникалдуу концепттерди, өзгөчө түстү кабылдоону, түстүү дүйнө картинанын түзүлүшүн изилдөөгө көңүл бурууда. Үчүнчү параграф эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө «Түстүү дүйнө картинасы тилдик дүйнө картинанын фрагменти катары» түс дүйнө таанымында маанилүү элемент катары каралат, ал ар кандай элдердин менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Лингвистикалык түс картинасы тил аркылуу ишке ашат: лексемалар, идиомалар жана сөз айкаштары. Изилдөөчүлөр, мисалы, В.Г. Кульпина жана Л. Байрамова, түстү категориялаштыруу, анын когнитивдик, маданий жана психоллингвистикалык аспектерин изилдешет. Этностун менталитети, тил менен байланыштырып, анын дүйнөнү кабылдоосун аныктайт жана туруктуу улуттук өзгөчөлүктөрдү камтыйт, бирок убакыттын өтүшү менен өзгөрүшү мүмкүн. Түстүү менталитет улуттук көз караштарды түс түшүнүктөрүн тандоо жана аныктоо аркылуу билдирет. Түстүү белгилердин коннотациялары жана семантикалык өңдөрү маданият жана салттар менен тыгыз байланышта. Экинчи бөлүктө «Түс когнитивдик көз караштан» деген темада түстөрдү изилдөөнүн когнитивдик ыкмасы, алардын кабылдоосу, категориялаштыруу жана тилде чагылдырылышы каралат. Бул бөлүктө кабылдоону жана түстүү категорияларды маданият жана тил менен байланыштырып көрсөтө турган изилдөөлөр талкууланат. Мисалы, Э. Роштун дания тилинде жасаган изилдөөлөрү, анда түс жөнүндө сөздөрдүн минималдуу саны бар, кабылдоодо айырмачылыктарды көрсөтөт. Кей жана МакДэниел түстүү категориялаштыруу боюнча модель түзүшкөн, ал нейрондук активдүүлүккө

жана абстракттуу топтун теориясына негизделген. Тилдер арасындагы лингвистикалык айырмачылыктар, мисалы, англис, орус, венгр жана тараумара тилдери түстөрдү классификациялоого жана өндөрдү кабылдоого таасир этет. Түстүү прототиптер чөйрөдөгү объекттер менен байланышат, деп айткан А. Вежбицкая өзүнүн прототиптер боюнча теориясында, ал эми лексикалык жана маданий өзгөчөлүктөр уникалдуу түстүү категорияларды түзөт. Ошондой эле, маданий жана социалдык маанилер менен түстөрдү байланыштырган когнитивдик структураларды чагылдырган макал-лакаптар чоң мааниге ээ.

Демек, текст түстөрдү кабылдоо жана концептуализациялоо маданий тажрыйба жана тилдик дүйнө картинасы менен тыгыз байланышта экендигин белгилейт. Биринчи бөлүктүн төртүнчү параграфында концептти аныктоо маселеси, анын классификациясы, түзүлүшү жана концепттерди изилдөөгө болгон ыкмалар каралат. Параграф үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктө «Концепт: аныктоо маселеси» деген темада «концепт» термин биринчи жолу 1928-жылы С.А. Аскольдов тарабынан колдонулган, ал аны бир түрдөгү көптөгөн объекттерди алмаштыруучу ойдук түзүлүш катары аныктаган. Бүгүнкү күндө концепт көп кырдуу көрүнүш катары каралат, ал когнитивдик, маданий жана тилдик аспектилерди бириктирет. Аны изилдөөгө болгон ыкмалар лингвокогнитивдик, лингвокультурдук жана психолингвистикалык болуп, менталдык мазмунга, этнокультуралык көз карашка жана динамикалык мүнөзгө басым жасайт. Концепт — бул адамдын тажрыйбасы жана аң-сезими менен байланышкан менталдык бирдик, ал түшүнүктөрдү, образдарды жана баалуулуктарды камтыйт. Концепт коллективдик жана индивидуалдык тажрыйбаны чагылдыруу менен маданият жана тил менен өз ара аракеттенет. Атаандаш окумуштуулар концептти концептосфера менен байланыштырууну сунушташкан — бул нациянын маданий жана тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырган концепттердин жыйындысы. Концепттин негизги функциясы — билимдерди тил аркылуу алмаштыруу жана берүү. Анын мазмуну түшүнүктөрдү көздөп койгондуктан кеңири жана баалуулуктар менен образдык компоненттерди камтыйт. Концепт дүйнө жөнүндө терең билиштерди чагылдырып, тил аркылуу толук сүрөттөлбөй турган билимдерди камтыйт, ал жеке аң-сезим менен маданият ортосундагы байланыштын мүчөсү катары кызмат кылат. **«Концепттердин классификациясы жана түзүлүшү»** деген экинчи бөлүктө лингвистикалык концепттерди системалаштыруу боюнча ар түрдүү ыкмалар каралат, бул изилдөөчүлөрдүн эмгектерине негизделет, мисалы, В.И. Карасик, М.В. Пименова, С.Г. Воркачев, Н.Ю. Шведова, Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова жана И.А. Стернин. В.И. Карасиктин классификациясы боюнча, концепттер параметрдик жана параметрдик эмес деп бөлүнөт. Параметрдик концепттер кеңдик, убакыт жана сан категорияларын камтыйт, ал эми параметрдик эмес концепттер предметтик

мазмун менен байланыштуу. Параметрдик эмес концепттер өз кезегинде регулятивдүү, баалуулук компонентин камтыган, жана нерегулятивдүү болуп бөлүнөт. М.В. Пименова үч бөлүктөн турган классификацияны сунуштаган, анда негизги концепттер, дүйнө таанымды жана тилди түзгөн концепттер, дескриптор-концепттер, негизги концепттерди дименсионалдык, квалитативдик жана квантитативдик өзгөчөлүктөр аркылуу сүрөттөгөн, жана релятивдүү концепттер, ар кандай мамилелерди, анын ичинде баалоо жана привативдүү мамилелерди билдирген концепттер каралат. С.Г. Воркачев концепттердин улуттук өзгөчөлүктөрүнө басым жасап, аларды универсалдуу концепттерге, бардык маданияттарда бар, жана улуттук концепттерге, бир гана маданиятка таандык, деп бөлөт. Н.Ю. Шведова концепттерди негизги (базалык), негизги категорияларды билдирген, жана майда (кичине), негизгини тактап жана толуктаган деп бөлөт. Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова жана И.А. Стернин концепттердин структурасын өзөгү жана перифериясынан турган деп карашат. Өзөгү прототиптик образдардан, ал эми перифериясы абстракттуу жана ассоциативдик өзгөчөлүктөрдөн турат. Алар ошондой эле концепттердин ар түрдүү моделдерин бөлүп көрсөтүшкөн, мисалы, бир деңгээлдүү, көп деңгээлдүү жана сегменттик моделдер. Н.Ф. Алефиренко концепттин когнитивдик моделин сунуштаган, ал ойлонуу терең деңгээлдеринде калыптанат жана концепттин тилдик аң-сезим менен байланышта экендигин чагылдырат. Демек, концепттер көп катмарлуу жана динамикалык структуралар катары каралат, алар маданий, когнитивдик жана тилдик тажрыйбалар менен тыгыз байланышта. Үчүнчү бөлүктө «Концептти лингвистикада изилдөө ыкмалары» деп аталган параграфта концепт когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология чегинде изилденип жатат. Бул багыттар бири-бирин жокко чыгарбайт, тескерисинче, бирин-бири толуктайт. Когнитивдик багыт, Ю.Д. Апресян, А.П. Бабушкин, Н.Н. Болдырев, Н.А. Кобрина, Е.С. Кубрякова, М.Дж. Тагаев жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери менен көрсөтүлгөн, ал адамдын сүйлөө-ойлоо иш-аракеттерин моделдөөдө басым жасайт. Концепт бул иш-аракеттин структуралык элементи катары каралат, ал сүйлөө-ойлоо процесстеринин натыйжаларын тилде чагылдырат. Лингвокультурологиялык ыкма болсо, тескерисинче, концептти маданият чеңберинде изилдөөгө багытталган. Бул аспекти С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, В.Н. Телия, Ю.С. Степанов, З.К. Дербишева жана башка изилдөөчүлөр карап чыгышкан, алар тилдик феномендердин маданий шартталгандыгына өзгөчө көңүл бурушат. Концептти когнитивдик анализдөө максаты — тилдик бирдиктердин маанилерин аныктоо, аларды концепт менен көрсөтүү жана анын структурасын, мазмунун сүрөттөө. Концепттерди изилдөөнүн негизги ыкмасы — концептуалдык анализ, ал когнитивдик жана лингвокультурологиялык ыкмаларда колдонулат. Бул ыкма бир нече негизги этаптарды камтыйт: тилдик белгилерди идентификациялоо, концептти

көрсөтүүчү тилдик билдирүүлөрдүн жыйындысын аныктоо, аларды өзгөчө тилдик коомчулуктагы маанилүүлүгүн орнотуу; этимологиялык анализ, концепттердин аттарынын келип чыгышын жана тарыхый өнүгүшүн изилдөө, алардын тилиндеги жана маданияттагы эволюциясын аныктоо; маданий аспект, концепттерди алардын мааниси жана маданияттагы орду аркылуу изилдөө, бул алардын өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет; сөздүк аныктамалардын анализи, концептти камтыган лексикалык бирдиктердин аныктамаларын изилдөө, алардын негизги өзгөчөлүктөрүн жана концептуалдык мазмунун аныктоо, ошондой эле концепттин тилдик дүйнө картинасындагы жана улуттук аң-сезимдеги ордун аныктоо; семантикалык-жайгашуу анализи, лексикалык бирдиктердин жайгашуу өзгөчөлүктөрүн изилдөө, концептуалдык метафораларды аныктоо жана метафоранын жайгашуу өзгөчөлүктөрүн талдоо, бул концепттин кошумча өзгөчөлүктөрүн, анын образдык жана символикалык аспектилерин ачууга жардам берет.

О.В. Гофман белгилегендей, концептти толук сүрөттөө үчүн анын колдонулушу жана интерпретациясынын тарыхын эске алуу, ошондой эле этимологиялык маанилерди семантикалык жана прагматикалык аспектилер менен салыштыруу зарыл. Бул тилдик коомчулуктун ой жүгүртүүсү жана дүйнө таанымын тереңирээк түшүнүүгө, ошондой эле концепттин калыптанышына маданий алдын ала шарттарды аныктоого мүмкүндүк берет. Ошентип, концептуалдык анализ көп баскычтуу жана дисциплина аралык процесс болуп саналат, ал концепттердин когнитивдик жана маданий табиятын аныктоого багытталган.

Ошондой эле, когнитивдик деген түшүнүктү аныктоо керек – бул концептти анализдөөдө зарыл болгон когнитивдик анализдин бирдиги. Когнитивдик деп, тилдик бирдиктердин когнитивдик мейкиндигинде реконструкцияланган билимдин пропозициялык бирдигин түшүнүшөт. Когнитивдик концептуалдык белгилердин жыйындысынан түзүлгөн мазмундук мейкиндикте ажыратылат. Пропозиция - бул элементардык түшүнүктөрдү же концепттерди байланыштырган ассоциациялардын жыйындысы жана эс бирдиги катары ал вербалдык жана невербалдык түрдө болушу мүмкүн.

Ошентип, ушул изилдөөдө когнитивдик пропозиция катары каралат, башкача айтканда, ал түзүлүшү боюнча негизги эс бирдигине туура келет. Когнитивдиктердин түрлөрү ажыратылат: прототиптик когнитивдиктер, концепттин өзөгүн түзгөн, базалык когнитивдиктер, эмпирикалык билимди жана "наивдүү" дүйнө таанымды чагылдырган, чыгарылган когнитивдиктер, объекттерди байкоо менен байланышкан, интерпретациялык когнитивдиктер, чөйрөдөгү чындыкты интерпретациялоонун натыйжасы болгон, алардын арасында фантазиялык когнитивдиктер, чындыкка төп келбеген абалдарды чагылдырган когнитивдиктер бар. Конкреттүү концепттерди изилдөө көп учурда абстракттуу түзүлүштөргө багытталат. Түстөрдүн концепттерин кыргыз тилинде изилдөө лингвистикалык жактан кызыктуу, анткени абстракттуу концепттер алардын вербалдык билдирүүсү аркылуу анализденет. Мурда

түстөрдүн концепттери текшерүү сөздүк бирдиктери аркылуу каралган эмес, бирок азыркы учурда түстүү аталыштарды жана түстүү белгилерди изилдеген эмгектер бар, мисалы, К. Саматовдун, Г. Жумалиеванын, Н. Сыдыковдун жана Ч. Шарипованын иштеринде. Бул изилдөөлөр кыргыз тилиндеги түстүү белгилерди талдап, аларды башка тилдер менен салыштырат. Изилдөөнү когнитивдик-семантикалык ыкма менен жүргүзүүдө, фразеологизмдердин метафора жана образдуулугуна басым жасалат. Түстүн концепту анализи когнитивдик жана лингвокультурологиялык позициялардан жүргүзүлөт, тиешелүү ыкмаларды колдонуу менен. Экинчи бөлүм «**Түс концептиси провербиалдык – тилдик дүйнө сүрөтүндө (Изилдөө ыкмалары жана материалдары)**» төрт параграфтан турат. Биринчи параграф «Методология, объект, предмет жана изилдөө ыкмалары» изилдөөнүн методологиялык базасын, объектти жана предметти сүрөттөйт, ошондой эле иштин методдорун толук талдайт. Иштин методологиясы ар тараптуу ыкмага негизделген, ал когнитивдик, маданий-ориентирленген жана функционалдык-семантикалык анализди камтыйт. Бул түстүн концептине ар тараптуу көз караштарды ачууга мүмкүндүк берет, аны антропоцентридик парадигма аркылуу карап, тилди менталитет жана маданиятты чагылдыруучу каражат катары кабыл алат. Когнитивдик ыкма түстүн концептуалдык структурасын моделдейт, анын универсалдык жана улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого багытталган. Маданий-ориентирленген ыкма тил менен маданияттын байланыштарын изилдейт, ал эми функционалдык-семантикалык анализ фразеологизмдердин, пословицалардын жана поговоркалардын семантикалык структурасына басым жасайт. Изилдөөгө эмпирикалык ыкмаларды колдонуу менен маалыматтарды чогултуу жана систематизациялоо жүргүзүлөт, ал эми теориялык ыкмаларды (анализ, синтез, салыштыруу, моделдөө, этимологиялык жана контекстуалдык анализ) чогултулган материалдарды терең талдоо жана интерпретациялоодо колдонулат. Экинчи бөлүм «Тилдин провербиялык мейкиндик» төрт подпараграфтан турат. Соңку жылдары тил таанууда провербиялык фондго көңүл бурулууда, ага макал-лакаптар, сүйлөмдөр, фразеологизмдер жана туруктуу сөз айкаштары кирет. Бул элементтер улуттук баалуулуктарды жана эмоциялык өңүттү чагылдырып, маданий жана тилдик тажрыйбаны сактоочу жай болуп саналат. Ю.И. Левин «провербиялык мейкиндик» терминин киргизген, ал макал-лакаптарда, идиомаларда, сүйлөө формулаларында, анттарда жана тилек-баталарда семантикалык мамилелерди камтыйт, булар өз кезегинде алардын маданий-этникалык маанисин баса белгилейт. Бул айкаштар моралдык-этикалык нормаларды сактап, маданий сценарийлерди жана жашоодо жүрүм-турумдун көрсөтмөлөрүн түзөт. Алар дүйнө таанымдын өзгөчөлүктөрүн гана көрсөтүп койбостон, жалпы жана маданий өзгөчөлүктөрдүн индикаторлору болуп, ар бир тилде ар кандай мааниге ээ болуп колдонулат. Бул бирдиктердин семантикасы улуттун негизги баалуулуктарын жана алардын маданият жана тарых менен байланышын түшүнүүгө жардам берет. Биринчи подпараграф «Провербиялык мейкиндиктеги бирдиктер» — бул фразеологиялык бирдиктерди, айрыкча

макал-лакаптар, сүйлөмдөр, афоризмдер жана белгилүү сөздөрдү классификациялоого байланыштуу терең талкуу. Анда бул бирдиктерди айырмалоого болгон ар кандай көз караштар, алардын мүнөздөмөлөрү жана тилдеги мааниси каралат. Ошондой эле, Г.Л. Пермяковдун, Ю.И. Левиндин, В.П. Жуковдун жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери сыяктуу бир нече теориялык концепциялар каралып, бул бирдиктердин семантикалык жана структуралык белгилерине негизделген ар кандай түшүндүрмөлөр келтирилет. Изилдөөдө фразеологиялык бирдиктер жана алардын келип чыгышы боюнча теманын көңүлдүү мамилени талап кылары баса белгиленет, анткени алардын арасындагы чек аралар күнгүрт болушу мүмкүн, айрыкча афоризмдер жана белгилүү сөздөр сыяктуу категориялар жөнүндө сөз болгондо, алар бир убакта макал-лакаптар жана сүйлөмдөрдүн белгилерин камтышы мүмкүн. Изилдөөдө бул айкаштардын лингвистикалык жана маданий аспектилерин каралып, алардын тилдеги жана коомдогу ролун жана функциясын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Экинчи подпараграф «Немис фразеологиясынын өнүгүшүнүн башаттары». И.И. Чернышева биринчи болуп немис фразеологиясына жалпы сүрөттөмө берген, XIX-XX кылымдардагы немис окумуштуулары (Г. Пауль, О. Бехагельс, И. Рис) баштаган өзгөрмөлүү жана туруктуу сөз айкаштарын айырмалоону белгилеген. Негизги иш болуп Ф. Зейлердин «Немис фразеологиясы» (1922) изилдөөсү эсептелет, анда макал-лакаптардын, сүйлөмдөрдүн жана пардуу айкаштардын структурасы, семантикасы жана келип чыгышы талданып, изилденет. Бирок Зейлердин теориясы азыр аз мааниге ээ, анткени ал фразеологиялык бирдиктердин критерийлерин жана алардын лексика менен өз ара байланышын камтыбайт. Азыркы изилдөөлөр, мисалы, Э. Агрикола жана башкалардын (1968) жана Р. Клаппенбахтын (1971) эмгектери, В.В. Виноградовдун классификациясын колдонуп, фразеологияны терең талдайт. Алар стилистикалык белгилерди, туруктуу айкаштардын типологиясын жана семантикалык аспектилерди карашат. Жаңы багыттарга фразеологиялык фондун кеңейиши жана анын деривациясын изилдөө кирет. Немис тил таанууда фразеологиянын жекече түрлөрүнүн синтаксикасы, семантикасы жана этимологиясы эң көп изилденген, бирок жалпы теория дагы өнүгүүнү талап кылат. Үчүнчү подпараграфта «Кыргыз фразеологиясынын калыптанышы жана өнүгүшү» кыргыз фразеологиясынын калыптанышы жана өнүгүшү каралат. Кыргыз фразеологиясы илимий дисциплина катары салыштырмалуу жакында, болжол менен 70-80 жыл мурун калыптанган. Б. Нарынбаевага ылайык, анын өнүгүшү эки мезгилге бөлүнөт: 1950-жылдардан 1990-жылдардын аягына чейин жана 1990-жылдардан бүгүнкү күнгө чейин. Биринчи мезгил фразеологиянын өз алдынча илим катары калыптанышы, методологиянын, типологиянын жана фразеологиялык бирдиктердин көлөмүн аныктоонун иштелип чыгышы менен мүнөздөлөт. Бул процессинде Ж. Шүкүровдун, Ж. Осмонованын, Р. Эгембердиевдин жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери чоң роль ойногон, алар фразеологизмдердин семантикасын, колдонулушун жана структуралык өзгөчөлүктөрүн изилдешкен. Кандидаттык диссертациялар корголгон жана

монографиялар жарыяланган, мисалы, Ж. Осмонованын «Кыргыз тилинин фразеологиясы» (2008) жана Р. Эгембердиевдин «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер» (2007) деген эмгектери. Фразеологиялык сөздүктөр түзүлүп, теманы теренирээк изилдөөгө түрткү берген. Экинчи мезгилде изилдөөчүлөрдүн көңүлү междисциплинардык жакындоолорго бурулган, анын ичинде лингвокультурология жана когнитивдик лингвистика. Азыркы изилдөөлөр фразеологизмдерди антропология, тарых, социология жана философия контекстинде изилдөөгө багытталган, бул алардын түшүнүгүн кеңейтет. Кыргыз фразеологиясы дүйнөлүк тажрыйбага негизделип, түркологиялык изилдөөлөргө өз салымын кошуп, активдүү өнүгүүдө. Төртүнчү подпараграфта **«Орус тилиндеги фразеологиянын калыптанышы жана өнүгүшү»** орус фразеологиясынын теориялык изилдөөсүнүн тарыхы каралат. Академик В.В. Виноградов жана профессор Б.А. Ларин бул багытта алгачкы изилдөөчүлөр болушкан. Ларин фразеология илими жашыруун өнүгүү стадиясында болуп, изилдөөлөрдү системалаштыруу үчүн лексикография, стилистика жана синтаксис сыяктуу тармактарда өзүнчө бөлүнүүсүн талап кылганын белгилеген. Н.М. Шанский фразеологиянын өнүгүшүндө үч мезгилди бөлүп көрсөткөн: 1946-жылга чейин — тек гана идиоматика изилденген, 1946-жылдан баштап — В.В. Виноградов тарабынан фразеологизмдердин семантикалык классификациясы, 1950-жылдардын аягынан 1960-жылдардын башына чейин — фразеологизмдердин структурасы жана келип чыгышын изилдөө, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов жана башка окумуштуулардын эмгектери менен. Фразеологизмдердин классификациялары ар кандай изилдөөчүлөрдө айырмаланат: Г.Л. Пермьяков макал-лакаптар жана сүйлөмдөрдү кошот, Е. Агрикола жөнөкөй фразеологизмдерди, фразеологикалык бирдиктерди жана идиомаларды өзүнчө карайт, ал эми И.И. Чернышева фразеологикалык бирдиктерди семантикалык кайра түшүнүүнүн натыйжасы катары карайт. Азыркы изилдөөлөр фразеологияга метафорачылдыкка, экспрессивдүүлүккө жана туруктуу сөз айкаштарынын функционалдык бүтүндүгүнө көңүл бурат. Үчүнчү бөлүм **«Элементтердин аталышы аркылуу түстөрдү аттуу өзгөчөлүктөрү»**. А. Вежбицкая түстөрдүн прототиптери табият жана маданият менен байланышкан чыныгы объектилер экендигин болжолдойт, мисалы, түн (кара), күн (ак), асман (көк), флора (жашыл) жана от (кызыл). Бул прототиптер түстү тилде жана маданиятта концептуалдаштырууда негизги ролду ойнойт. Түс аталыштарындагы айырмачылыктар айлана-чөйрөнүн жана маданий өзгөчөлүктөрдүн таасири менен түшүндүрүлөт, бул ар бир тилде "синонимдик ашыкчалыкка" алып келет. Изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, ар бир тилде түстөрдү көрсөтүү үчүн ар кандай объектилер колдонулат. Мисалы, немец тилинде ак түс үчүн кар, алтын, сүт сыяктуу объектилер колдонулса, кара түс үчүн көмүр, карга, темир колдонулат. Кыргыз тилинде ак түс үй, жүн, муз менен байланышса, кара түс баш, күч, түн менен байланышкан. Тилде түстүү бирдиктерди түзүүдө аналогиялар жана категориялоо көп колдонулат. Мисалы, немец жана кыргыз тилдеринде көк түстү кеңири спектрде, анын

ичинде көгүш, тик көк жана жашыл деген маанилерде колдонсо, орус тилинде бул түстөр ажыратылып көрсөтүлөт. Кыргыз тилинде абстракттуу «көк» синь, көк жана жашыл түстөрдүн ар кандай көлөмдөрүн камтыйт, мисалы, «көк чай» – жашыл чай. Демек, түстөргө байланыштуу тилдик бирдиктер табияттык жана маданий чындык менен тыгыз байланышкан, ошондой эле социалдык контекст жана кабыл алуу менен шартталган. Экинчи бөлүктүн төртүнчү подпараграфы **«Колоронимдердин парадигмасы изилдөө объектиси катары»** түстүү аталыштардын маанилери — бул коомдун тарыхый жана социалдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган маданий артефакттар. Алар ар кандай маданияттарда жана тилдерде айырмаланып, бирок универсалдуу мүнөздөмөлөргө ээ. Түстөр маданиятта жана тилде маанилүү роль ойнойт, ар кандай ассоциациялар жана символикаларды чагылдырып. Кызыл түс көп учурда сүйүүнүн, өмүрдүн жана кумарлануунун символу болуп эсептелет, бирок ал согуш, агрессия жана коркунуч менен да байланыштуу. Орус тилинде «красна девица» же «красный молодец» сыяктуу фразалар кездешет. Кыргыз тилинде кызыл түс сүйүү жана ден соолук менен байланышкан, мисалы, «бетине кызыл жүгүргөн адам» (бетинде румяне бар адам) деген expression бар. Германияда кызыл түс жакшы жана жаман кумарлардын символу катары каралат. АКШ жана Японияда болсо бул түс каардуулук жана терроризм коркунучу менен байланыштуу болушу мүмкүн. Сары түс позитивдүү жана негативдүү маанилерге ээ. Кытайда сары түс байлык жана бактылуулуктун символу болуп, бул түс императорлор менен байланышкан. Кыргыз тилинде «сары санаа» (узак убакыт бою ойлонуу) же «сары күз» (сары күз) сыяктуу фразалар бул түстүн терс жактарын чагылдырат. Германияда сары көбүнчө кызганыч жана коркоктук менен байланышкан, ал эми «Gelb ist die Wärme der Sonne, die die Freude hervorruft» деген фразеологизм сарыны кубанычты жараткан түс катары сүрөттөйт. Жашыл түс табияттын, туруктуулуктун жана үмүттүн символу болуп эсептелет, бирок ал терс коннотацияларга да ээ болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде «жашыл шаар» (жашыл шаар) деген expression бар, ал эми немец тилинде «Grüne Lunge» (жашыл өпкөлөр) табияттын символу болуп саналат. Орус тилинде «зеленый змей» алкогольдук көз карандылыкты билдирсе, «тоска зеленая» деген фраза көпчүлүк учурда сүйлөмдө колдонулат. Көк түс руханилыкты, кыялдарды жана тазалыкты билдирет. Кыргыз тилинде «көшөгөн көгөрсүн» (ширмең узак жашасын) деген сөз бар. Орус тилинде «синий, как небо» деген фраза кездешет, бирок «синий, как утопленник» деген фраза да бар. Германияда көк түс алдамчылыктын, жалганчылыктын түсү болуп, ал сыпайы сөздөрдү жана алдамчылыкты билдирет: den blauen Mantel umhängen – алдоо, өзгөртүү; Кызгылтым түс сейрек кездешет жана көбүнчө кайдыгерлик же терс маанилер менен байланыштуу. ММКда «фиолетовая курица» (жаман абалдагы куурулган кой) же «фиолетовое настроение» (кайдыгерлик) деген expressionдер кездешет. Түстөр жана алардын символикасы, тил менен маданияттын улуттук менталитетти кандай чагылдырганын көрсөтүп, уникалдуу образдар жана маанилерди жаратууда. Үчүнчү бөлүм «Немис, кыргыз жана орус

тилдериндеги колоронимдерди салыштырмалуулуктан сүрөттөөнүн жыйынтыктары» 10 бөлүктөн турат жана жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын камтыйт. Биринчи бөлүмдө «**Материалды изилдөөнүн илимий аппараты**» түстүү аталыштардын лингвистикалык түстүү дүйнөнүн сүрөтүндө ойногон ролу каралат, ал ар кандай маданияттарда түстү кабыл алууну чагылдырат. Түстүү аталыштар, мисалы, түс (кыргызча), farbe (немисче) жана цвет (орусча), тилде түстүү системаны түзөт, ал ар бир маданиятка мүнөздүү болгон уникалдуу ассоциациялар жана кабыл алууларга жараша өзгөрүп турат. Түс концептин талдоодо когнитивдер — негизги элементтер бөлүнөт, алар борбордук (прототиптик) жана периферийдик болушу мүмкүн, алар алардын таралуусуна жана жалпы ассоциациялар менен байланышка карап. Реалдуу объекттерди жана белгилерди гана эмес, түстөр тилинде кандай символикалык жана ассоциативдүү маанилерге ээ экендигин изилдөө маанилүү. Концепттерди сүрөттөө үчүн ар кандай ыкмалар колдонулат, мисалы, аныктоо, контексттик, этимологиялык жана паремиологиялык талдоо, алар түстөрдүн фразеологиялык бирдиктерде кандайча вербализацияланарын жана алардын кандай когнитивдик жана символикалык белгилерди жиберип жатканын тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Түсү боюнча когнитивдик белгилер деген терминге өзгөчө көңүл бурулат, ал фразеологиялык айкаштарда түстүн кантип жана кандайча көчүрмөлүү же символикалык контексте колдонулуп, ар кандай маданияттарда жана тилдерде объекттерди же көрүнүштөрдү кабыл алуу кандайча чагылдырылганын ачууга жардам берет. Экинчи бөлүмдө «Түс аталыштары менен когнитивдик моделдер» түс семантикасын изилдөөнүн ар түрдүү ыкмалары каралат. Б. Берлин жана П. Кей дүйнө элдеринин тилдеринде түс аталыштарынын системалары эволюциялык этаптардан өтүп, негизги түстөрдүн, мисалы, кызыл, көк жана сары түстөрдүн бардыгы тилдерде бар экендигин жана алардын маанисинде ар кандай көлөмдүү өзгөрүүлөр бар экендигин айтышат. Р.М. Фрумкин жана А.П. Василевич объекттер менен алардын түс аталыштарынын ортосундагы мамилелерди изилдеп, түстү белгилөө процессинин кандайча кабыл алууларды жана маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырып жатканын баса белгилешет. А. Вежбицкая болсо түсдү кабыл алуу конкреттүү табигый көрүнүштөр жана объекттер менен тыгыз байланышкандыгын билдирет, бул түстөрдү тилде жана маданиятта универсалдуу концепттер аркылуу бекемдөөгө жардам берет деп айтат. Ошондой эле көптөгөн түс аталыштарынын архаизмдери жөнүндө идея каралат, анткени баштапкы түс сөздөрү көбүнчө жалпылап айтканда ар бир түскө байланышкан объекттерди же көрүнүштөрдү белгилешкен, мисалы, «кызыл» түстү өрт же кан менен байланыштырган. Экинчиден, эски түстөрдүн аталыштарына жаңы аталыштардын кириши жана алардын тилде өзгөрүшү тууралуу суроо турат. Бул өзгөрүүлөр архетиптик тамырларга ээ жана көп учурда мифтерде, фольклордо жана күнүмдүк турмушка байланыштуу болушат. Тилдин дүйнө картасы, А. Вежбицкаянын белгилөөсү боюнча, адамдын тажрыйбасын жана дүйнөнү кабыл алуусун, анын ичинде түс

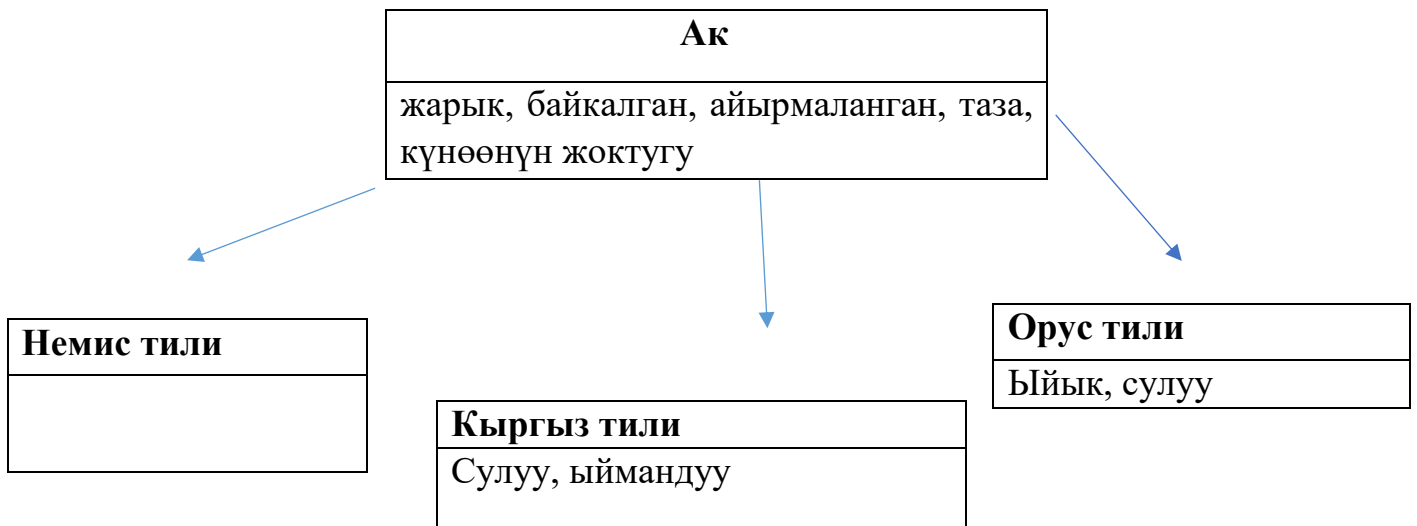
аркылуу чагылдырат. Тилдин антропоцентризми түстү кабыл алууда өзүн көрсөтөт, кайсы бир нерсенин түсү өзгөрбөсө (мисалы, көмүр) алар «түссүз» деп кабыл алынышы мүмкүн, ал эми түсү өзгөргөндөр (мисалы, жыл мезгилдеринин өзгөрүшү же тамак-аш даярдоо) тилде жана маданий кабыл алууда маанилүү болуп калат. Түс ошондой эле фольклордо жана көркөм адабиятта эмоцияларды жана атмосфераны билдирүүдө маанилүү роль ойнойт. Мисалы, немис жана орус фольклорунда түлкү, аюу жана шымчык жаныбарларына көбүнчө алардын мүнөзү же жүрүм-туруму менен байланыштырылган ысымдар берилет, түстөргө караганда. Орус уламыштарында түлкү көп учурда айлакер (Лиса Патрекеевна) катары сүрөттөлөт, а аюу — күчтүү жана күчтүү (Михайло Потапыч). Немис жаңылама жомокторунда болсо, аюу «Braun» (күрөң) деп аталат, ал эми түлкү «Reineke» деп аталат (бул жаныбардын аталышы менен байланышкан, бирок түстүн дагы бир көрүнүшүн чагылдыруу мүмкүн). Кыргыз маданиятында абал бир аз башкача. Кыргыз тилинде көптөгөн жаныбарлар жөн гана өз түрү менен аталышат, түстү көрсөтпөйт. Мисалы, түлкү — «түлкү», аюу — «аюу», волк — «көк бөрү» (күрөң волк), бул түстүн тилде жаныбарлардын аталышында маанилүү элемент болбошу мүмкүн экенин көрсөтөт, башка тилдерге караганда. Түс тилде айырмалоочу функцияны аткарат, ал объектке мааниси бар кезде, мисалы, "сары түлкү" же "кызыл аюу" деп айтууда. Бирок түсү туруктуу объекттердин, мисалы, көмүрдү карасак, түс көрсөтүү мааниси кошулбайт. Түс колдонулушу контекстке көз каранды, мисалы, «көк карандаш» дегенде «көк түстөгү каралма карандаш» дегенди билдирет, ал эми «көк тоолор» дегенде тоолордун көк түстүү көрүнүшү түшүндүрүлөт. Орус, немис жана кыргыз тилдеринде негизги түстөр (кара, ак, кызыл ж. б.) бар, ал эми аралаш түстөрдүн мааниси чектелген. Тилдеги түс семантикасы когнитивдик жана маданий кабыл алуулар менен байланыштуу. Үчүнчү бөлүмдүн «**Weiss / ак / белый түстүн концептиси**» деген параграфы эки подпараграфтан турат. Биринчи подпараграфта «**Weiss-ак-белый түсүнүн этимологиялык мүнөздөмөсү**» каралат, ал изилденген тилдердеги түс аталыштарынын этимологиялык келип чыгышын изилдейт. Немис тилиндеги «**weiß**» сөзү жарыктын жана ачыктыкты менен байланыштуу, бул анын этимологиясы менен бекитилет. Ал байыркы герман тилиндеги *wīz* сөзүнөн келип чыккан жана англис тилиндеги «white» жана швед тилиндеги «vit» сыяктуу башка индоеуропалык тилдер менен жалпы тамырларга ээ. Немис тилинде ак түс көбүнчө оң мааниге ээ, жана аны сүрөттөө үчүн ар түрдүү сүрөттөмөлөр жана сөздөр колдонулат, мисалы, «brillantweiss» (жаркыраган ак), «käseweiss» (сырдай ак), «schneeweiss» (кардай ак) жана «titanweiss» (титан ак). Бул сөз айкаштары ак түстүн ар кандай деңгээлдерин жана өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде ачыктыкты жана жумшактыгын баса белгилейт. Кыргыз тилинде «ак» сөзү кеңири маанилерди камтыйт. Этимологиясы боюнча ал пратүрк сөзү *āk*дан келип чыккан жана «ак» дегенди билдирет. Түрк тилдеринде бул сөздүн окшош түрлөрү бар, мисалы, казак тилиндеги (ак) же азербайжан тилиндеги (ağ). Кыргыз тилинде «ак» түсү ак түстү билдирүү үчүн

колдонулат, мисалы, «ак булут» (ак булут), «ак кагаз» (ак кагаз), бирок анын өтмө мааниси да бар, мисалы, тазалык, боорукердик жана күнөөгө арналбайт деген маанилерде колдонулат. Мисалы, «ак эмгек» — чынчыл эмгек, «пейли ак» — чын жүрөктөн, ак көңүл. Бул сөз ошондой эле идеалдарды жана моралдык баалуулуктарды сүрөттөө үчүн колдонулат, мисалы, «күнөөсүз, жазыксыз» (күнөөсүз, айыпсыз). Орус тилиндеги «белый» сөзү байыркы түпкү тамырларга ээ жана XI кылымдан бери белгилүү, бул тууралуу эртедеги орус эскерүүлөрү тастыктап турат. Ал старославян тилиндеги «бълый» же «бълъ» сөзүнөн келип чыккан жана индоевропалык тамыр *bhel-* менен байланышкан, бул «ак» дегенди билдирет. Орус тилинде «белый» сөзү гана түс катары эмес, ошондой эле жарык, тазалык жана ак көңүлдүүлүк сыяктуу түшүнүктөр менен байланышкан. Мисалы, «белить» деген сөз тазалоо дегенди билдирет, ал эми «белизна» — тазалык жана жаңыдык. Ошондой эле Бенедикт аттуу ат менен ассоциация пайда болгон, бул ат латин тилинде «благословенный» дегенди билдирет. Орус тилинде «белый» ошондой эле тазалык жана кемчиликсиздиктин идеализделген абалын сүрөттөп турат. Экинчи подпараграфтын үчүнчү бөлүгү **«Тилдин провербиалдык мейкиндигинде weiss - ак - белый» концептинин актуалдаштыруучу когнитемалары** немисче, кыргызча жана орусча тилдердеги ак түстү колоронимдери менен байланышкан провербиалдык бирдиктерди карайт. *Ак* түс физикалык жактан бардык түстөрдүн жыйындысы болуп саналат жана терс мааниге ээ эмес. *Ак* түс көптөгөн маданияттарда жарык, тазалык, идеал, акылмандык, күнөөнүн жоктугу жана скромдуулук менен байланышкан. Немисче, кыргызча жана орусча тилдерде *ак* түс түнкү убакыт менен тааныштырылып, таңдын чыгышы менен байланыштуу. Немисче *«helle (weisse) Tage»* деген сөз айкашы жарык күндөрдү билдирет, ал эми кыргызча «ак таң – карарган түндүн артынан агарган таң келет» деген фразеологиялык бирдик таңдын актык менен келүүсүн түшүндүрөт. Орусча *«до белого света»* жана *«средь бела дня»* деген сөз айкаштары да таңдын жарыгы жана күндүзкү убакытты билдирет. Мындан улам, бул тилдерде *ак* түс жаңы күндүн жарык башталышы менен байланыштырылып, тазалануу жана жаңы циклдин башталышы менен байланыштуу. Ошондой эле, орус тилинде *ак* түс тазалык, чындык жана күнөөнүн жоктугу менен байланышкан. Мисалы, *«не видать света белого»* деген фраза азапты же оор жумушту билдирет. Бул когнитивдик моделдер ар бир тилде *ак* түс боюнча окшош ойлорду жана маданий байланыштарды көрсөтөт. *Ак* түс «ак – таза» деген концептке өзгөчө көңүл бурулат. Немис тилинде *«ein weißes Blatt sein»* (таза жан болуу; изилденбеген болуу) же *«ein weißer Fleck auf der Landkarte»* (картадагы ак так, жоктолгон аймакты билдирет) деген фразеологиялык бирдиктер жарандык акылдуулук, тазалык жана жаңы нерсени изилдөөгө чакырат. Фразеологиялык бирдиктердин дагы бири *«(k)eine (blüten) weiße Weste haben»* деген сөз айкашы калпычылык жана

чынчылдыкты, тартипти түшүндүрөт. Кыргыз тилдик картинасында «ак» жакшылыкты билдирет, мисалы, фразеологиялык сөз айкашы "ак жүрөк" (түз мааниси "ак көңүл") кыйыр мааниде "чын жүрөктөн чыккан" дегенди түшүндүрөт. Мисалы, «ак жүрөк» (букв. «белосердечный») деген фраза «чистосердечный» деген мааниге ээ, адамдардын жан дүйнөсүндө тартипти, адептүүлүктү жана ынтымактуулукту айтат. Кыргыз тилинде «ак көңүл», «ак ниет», «ак дил» жана «ак тилек» сыяктуу сөз айкаштары моралдык жана этикалык мааниге ээ. Мындай сапаттарга ээ адамды – чынчылдык, адептүүлүк, тазалык, ыймандуулук, ак ниеттүүлүк жана ишенимдүүлүк менен мүнөздөшөт. Ошондой эле кыргыз тилдик картинасында "ак көңүл", "ак ниет", "ак дил", "ак тилек" сыяктуу фразеологиялык сөз айкаштары адеп-ахлактык семантикага ээ. Бул айкаштар адамдын чын ыкластуулугун, боорукерлигин жана адамгерчилигин чагылдырат. Орус тилдик картинасында дагы ак (же ак-булак) түс белгисиздик жана жарык менен байланыштырылат. Мисалы, "белое пятно" (ак так) сөз айкашы изилдене элек аймакты же маселенин иштелип чыга элек бөлүгүн билдирет. Ошондой эле «ак – кооз» деген пропозиция менен бириккен когнитивдик түзүлүштөрдүн тобун бөлүп көрсөтсө болот. Бул коннотация адамдарга байланыштуу сөз айкаштарда байкалат. Азыркы немис тилинде кооздук менен байланышкан фразеологиялык айкаштар табылган жок. Немис тилдик картинасында ак жүз коркуу, чочулоо, коркоктук менен байланышат: *er ist ganz weiß im Gesicht* — "ал тактайдай кубарды", *weiß werden* — "кубаруу, багынуу", *j-n weiß waschen wollen* — "бирөөнү актоо, актантуу". Кыргыз тилдик картинасында кыргыз аялдарынын сулуулугу көбүнчө чачтын жана теринин ачык түстөрү менен ассоциацияланат. Бул төмөнкүдөй сөз айкаштарда чагылдырылат: *акжуумал*, *куба*, *кубакай*, *ак куба*, *агыш тарткан*, *акчыл*, *ууздай ак*, *сүттөй ак*, *жумуртканын агындай*. Ошондой эле фольклордо жаш кыздардын сүрөттөлүшү мындай сөз айкаштар менен кездешет: *"моюну ак куудай"* (ак куусундай моюн), бул негизинен көркөм чыгармачылыкта колдонулат. Кыргыз фольклорунун өзгөчөлүктөрүнүн бири – аялдардын аттарында *ак* (ак түс) сөзүнүн колдонулушу, бул алардын сулуулугун баса белгилейт. Мисалы, *"Ак Мактым"*, *"Ак Мөөр"*, *"Ак Саткын"* сыяктуу ысымдарда. Орус тилдик картинасында дагы ак түс аялдардын сулуулугу менен байланышкан, мисалы, кооз аялдарды *"белолицая красавица"* деп сүрөттөшөт. Изилденген тилдерде «ак – кара» пропозициясы менен түзүлгөн чоң когнитивдик топтор бар. Ак жана кара – эки таптакыр карама-каршы түстөр, бул карама-каршылык тилде да чагылдырылган. Көптөгөн сөз айкаштарда ак түс оң аспекти менен байланышса, кара түс адатта терс нерселерди символдоштурат. Каранын акка айланышы маанинин тескерисинче өзгөрүүсүн билдирет. Немис тилиндеги *Schwarz auf weiß* фразасы орус тилиндеги *"чёрным по белому"* айкашы менен дал келип, басылып чыккан же жазылган так, түшүнүктүү жана чындыкка дал келген

текстти түшүндүрөт. Бул сөз айкаштарда окуянын өзгөчөлүгү же аракеттин маанисиздиги баса белгиленет. Мисалы, "дела как сажа бела" айкашы, мааниси жок же пайдасыз иштерди билдирет. Ак/белый/weiss сын атоочунун концептуалдык өзөгү когнитивдик моделдерди түзүүгө негиз болуп, алардын негизинде фразеологиялык бирдиктер пайда болот. Немис тилиндеги weiss түс компонентине негизделген когнитивдик түзүмдөр чектелүү чөйрөдө колдонулат, мисалы: *der weiße Tod* — кар көчкү же гипотермиядан болгон "ак өлүм", *weiße Weihnachten* — кар жааган Рождество. Ошондой эле ак түс терс коннотациясы бар фразеологиялык бирдиктерди түзүшү мүмкүн: *weiße Mäuse sehen* — "бүтпөгөнчө ичүү, галлюцинация көрүү" дегенди билдирет. Орус тилинде алкогольдук делирийди билдирген термин бар — *белая горячка*. Кыргыз тилинде болсо ак түсү көбүнчө оң коннотацияны алып жүрөт жана мындай түшүнүк жок. Немис тилиндеги *ein weißer Rabe* фразеологизми салттуу түрдө орусчага *белая ворона* деп которулат. Бирок бул сөз айкаштарынын сырткы окшоштугуна карабастан, семантикалык жактан олуттуу айырмачылыктары бар. Орус тилинде "белая ворона" адамды сүрөттөйт, ал курчап турган чөйрөдөн кескин айырмаланып, өзгөчө же аномалдуу болуп кабылданышы мүмкүн. Бул түшүнүк түшүнүктүү, анткени табиятта сейрек кездешкен ак ворона кадимки вороналардан түсү менен айырмаланат. Немис тилинде болсо *ein weißer Rabe* өзгөчө, неординардуу адамды мүнөздөйт. Кыргыз жана орус тилдеринде «ак – жарык» деген пропозициясы менен когнитивдик түзүмдөрдү бөлүп көрсөтсө болот, бул немис тилинен айырмаланып турат. Ак түс көп учурда «жарык» деген мааниге ээ болот. Мисалы, "белый хлеб" (ак нан) кара нанга карама-каршы жарык түстөгү нанды билдирет. "Белые ночи" (ак түндөр) – түндүккө мүнөздүү жайкы жарык түндөр. Котормо иштеринде чачтын жарык түстөрүн сүрөттөгөн "русый", "блондин", "светловолосый" сыяктуу сөздөр кыргызчага "ак чачтуу", "ак сары чачтуу" сыяктуу сөздөр менен которулат. Бул учурда оригинал тилдин стилдик өзгөчөлүктөрү сакталат. Кыргыз тилиндеги "ак тармал чач" сөз айкашы өтүп бара жаткан мезгилди, чачтын табигый түсүнөн бозоргон же чачтын аксарыштыгын билдирет, бул орто же курактык мезгилге туура келет. Немис тилиндеги *weiß wie die Kreide* (ак 如 мел) фразасы менен кыргызча бозоруп кетүү (досмол. аксылдашуу, кубаруу) же сүттөй ак (сүттүктөй ак) фразалар чочулаган адамды сүрөттөйт. Орус тилиндеги белый как мел же белый как стена фразалары да ушундай эле мааниде колдонулат. Бул жерде кызыктуу нерсе — кыргыз тилиндеги боз колороними ак (же белый) деген маанини бергендиги. Жана дагы, немис жана орус тилдериндеги «кимдир бирөөнү абдан ызалантуу» деген түшүнүк белый каление деген айкалыштар менен берилсе, кыргыз тилинде «ачуу менен караруу» деген фраза колдонулат.

**Изилденген тилдердеги колороним «WEISS - АК - БЕЛЫЙ»
концептуалдык модели.**

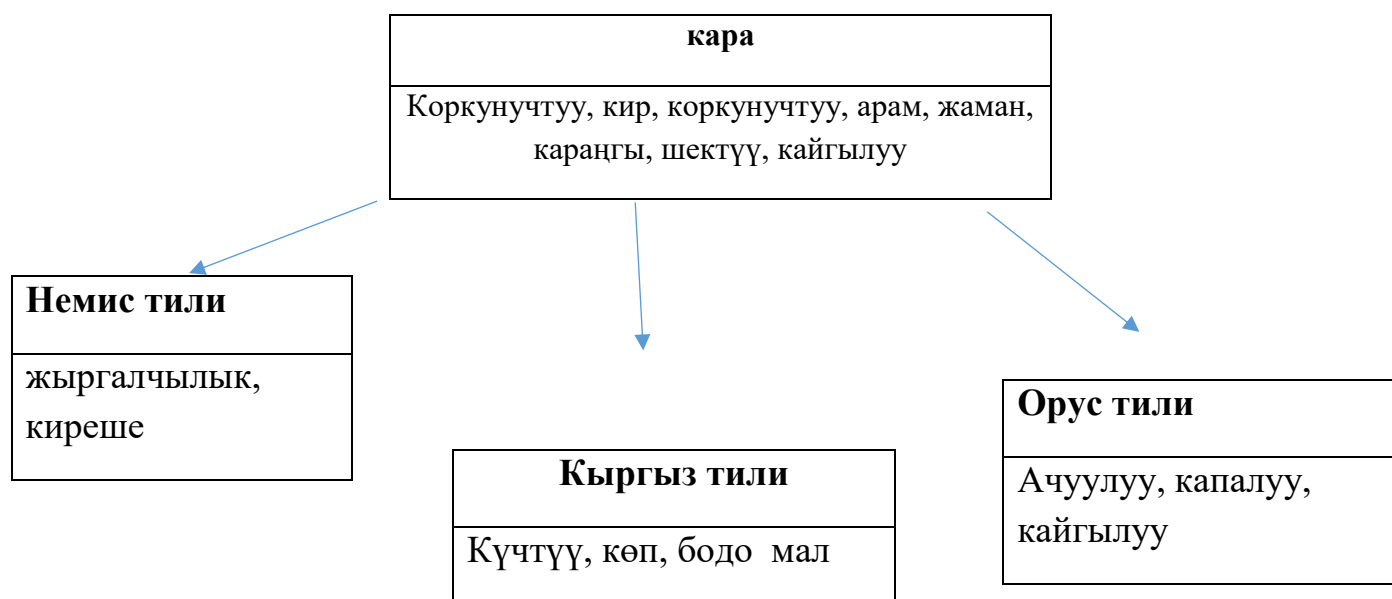
Төртүнчү параграф "**Schwarz/кара/черный концепти**" эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү "**Schwarz/кара/черный колорониминин этимологиялык мүнөздөмөсү**" немис, кыргыз жана орус тилдериндеги кара түсү менен байланышкан сөздөрдүн келип чыгышын жана маанисин карайт. Немис тилинде *schwarz* сөзү латын тилиндеги *sordere* менен байланыштуу, бул "быштак" дегенди билдирет. Ал прагерман тилиндеги *swarta-* сөзүнөн келип чыккан жана ошол эле маанини сактап, байыркы жана азыркы герман тилдеринде колдонулуп келет. Кыргыз тилинде *кара* сөзү байыркы түрк тамырларына ээ, ал "кара" деген гана эмес, ошондой эле "коркунучтуу", "күчтүү" жана "башкы" деген маанилерди да камтыган. Бул сөз түрк тилдериндеги топонимикада көп кездешет жана объектилердин маанилүүлүгүн баса белгилейт. Кара түсүнүнүн символикасы түрк маданиятында ар тараптуу: ал күчтү, абалды жана ошондой эле аза күтүү

менен байланыштуу. Орус тилинде «кара» сөзү праславян тилиндеги *сѣрнь* формасынан келип чыккан жана Индоевропа тилдеринин тамырлары менен байланышкан. Бул сөз башка славян тилдеринде да өзгөчө сөздөргө ээ, мисалы, украин, белорус, чех жана поляк тилдеринде, жана табигый көрүнүштөр жана түс белгилөөлөрү менен байланыштуу. Изилденип жаткан тилдерде schwarz/кара/кара түсү байыркы тамырларга ээ болуп, маданий маанисин жана символикасын сактап калган. Экинчи подпараграфта «**Тилдин провербиалдык мейкиндигинде schwarz – кара – черный концептинин актуалдаштыруучу когнитемалары**» кара түсү провербиалдык бирдиктерде каралат. Кара түс менен байланышкан түшүнүктөр туруктуу айкашмаларда жана эркин сөз айкашмаларында кеңири чагылдырылган, бул аны лексикалык изилдөөлөр үчүн уникалдуу объектке айлантат. Биз чогулткан материал кара түсү немис, кыргыз жана орус тилдериндеги фразеологиялык бирдиктерди түзүүдө эң популярдуу жана продуктивдүү түс экенин көрсөтөт. Кара түстөгү когнитивдик моделдердин концептуалдык өзөгү "кара - коркунучтуу" деген түзөт. Терс, коркунучтуу, өлүмчүл коннотация курамында "schwarz/кара/черный" компонентин камтыган фразеологиялык бирдиктер менен коштолот. Биз аларды төмөнкүдөй топтодук: 1) жөнөткөн физиологиялык көрүнүштү чагылдырган айкашмалар: немис тилинде *sich schwarz ärgern*, кыргыз тилинде кара жинге тийүү, орус тилинде *почернеть от злости*; 2) фразеологиялык бирдиктер, анда түс белгилөө *schwarz* жаман адамды билдирет: немис тилинде *eine schwarze Seele haben*, кыргыз тилинде кара ниет, кара мүртөз, кара ооз, орус тилинде *человек с черной душой*; 3) айкашмалар, анда *schwarz* жалаа же шек, башкаларга каршы колдонулган жашыруун нерселер менен байланыштуу. Мисалы, немис тилинде *jemanden anschwärzen*, *jemanden schwarz machen*, кыргыз тилинде *кара жалаа жабуу*, *каралоо*, орус тилинде *очернить кого-либо*, *запятнать чью-либо репутацию*; 4) пессимисттик дүйнө түшүнүгүн чагылдырган айкашмалар: немис тилинде *schwarz in schwarz malen* (бир нерсени кара түстө сүрөттөө), *schwarze Gedanken* (кара ойлор), кыргыз тилинде *кара ойлор*, орус тилинде *темные мысли*. Кара түс өтө ийгиликсиз, бактысыз күндү мүнөздөөгө колдонулат: немис тилинде *ein schwarzer Freitag* (черная пятница), кыргыз тилинде *кара ишемби*. 5) кара түс мыйзамсыз, легалдуу эмес нерсени билдирет. Бул жерде немис тилинде "мыйзамсыз иш" түшүнүгү "көзгө көрүнбөгөн, байкалбаган" деген баштапкы идея аркылуу ачылган. *Schwarz über Grenze gehen* — нелегально перейти границу, *der Schwarzfahrer* — безбилетник, *die Schwarzarbeit* — нелегальная работа; 6) кара түс немец маданиятында, ошондой эле көптөгөн башка маданияттарда өлүмдүн, кайгынын, аза күтүү жана көңүл буруунун символу катары кабыл алынат: *eine Trauerkarte mit schwarzem Rand* — аза күтүү картасы, кара чийик менен, *in schwarz gekleidet* — кара кийим кийген, аза күтүүдө. Жаңы, адаттан

тыш концептуалдык өзөктөрдүн негизинде идиомаларды түзгөн когнитивдик структуралар өзгөчө кароого арзыйт. Үч тилде тең “кара – ак” карама-каршылыгы ырааттуу түрдө компоненттери парадоксалдуу байланышта болгон фразеологиялык бирдиктерди түзүү үчүн колдонулат. Бул фразеологиялык бирдиктер логикага сыйбастыгына карабастан, негизги сөздүн маанисине карама-каршы маанини туюнтат. Бул карама-каршы эки түшүнүктүн карама-каршылыгы баштапкы чечмелөөгө карама-каршы келген маанини берүүгө мүмкүндүк берет. Кара түс ак түскө тике карама-каршылык жаратып, "жарык жана караңгы", "жакшылык менен жамандык", "өмүр менен өлүм" сыяктуу уюлдуктарды символдоштурган. Бир эле фразеологиялык бирдикте кара менен ак колдонулганда, алардын ортосундагы карама-каршылык ачык көрүнөт, мисалы, “aus schwarz weiß machen” же “aus weiß schwarz machen” деген сөз айкаштарында, алар “караны ак чалуу”, “өтүү” деп которулат. караны ак сыяктуу», «чындыкты бурмалоо». Кыргыз тилинде да «акты ак деп, караны кара деп айтуу» (күрөктү күрөк деп, түз маанисинде ак ак, кара кара деп айтуу), ак жерден кара болуу (көк жерден күнөөлүү болуу) ж.б. Туруктуу ассоциативдик байланышка «кара - кир» менен байланыштуу болгон түшүнүктөр, эки тилде да *schwarz* сөзүнүн когнитивдик модельдери менен *schmutzig* (булганган, былжыраган) деген маанини байланыштырган. Ошондой эле, *schwarze Arbeit* (кара жумуш) бул когнитивдик модельге таандык, кыргыз тилиндеги сөздөр менен: *кара балээ*, *кара жалаа*, *кара күнөө* ж.б. Бул түшүнүктөр «жалаа», «жалган айып», «кир» жана «жамандык» сыяктуу маанилер менен ассоциацияланат. Орус тилиндеги тилдик картинаны дагы белгилеп өтсө болот, бул жерде мындай когнитивдик модельдер бар: «черная зависть» (кара кызганыч), «черные мысли» (кара ойлор), «черная любовь» (кара сүйүү). Изилденген тилдердин фразеологиялык картиналарында ошондой эле мифологиялык, сюрреалисттик түшүнүктөрдү камтыган бөлүктөр бар. Кара түс бардыгын караңгылык, жамандыктын жана коркунучтун символу болуп, аны тазалыксыздык менен байланыштырган: *die Schwarze Kunst* (кара магия), *die schwarze Seele* (жаман, кара жан). Кыргыз тилинде дагы кара түс тазалыксыздыкты чагылдырат — *кара шайтан*, *кара балээ*. Орус тилинде кара түс *шайтан* менен байланыштуу. Компаративдик айкашмалар изилденген тилдердин тилдик картиналарынын жалпылыгын көрсөтөт. Идиоматиканы түзүүнүн негизинде жаткан когнитивдик структураларда терс эмоционалдык баалоочу мамиле «өтө жаман» катары көрсөтүлөт, бул баардык үч маданиятта кара түс менен байланышкан. Мындай модельдер көрүнүштү же адамды классификациялоого жана аны сапаттык мүнөздөмө менен белгилөөгө мүмкүндүк берет: *die schwarzen Gedanken* (кара саноо, кара ойлор). Эгер когнитивдик модельдерди терс жана оң коннотациялар тарабынан карасак, немец жана кыргыз тилдеринин картиналарында кара түс айрым учурларда терс коннотацияларын жоготуп,

«оң» ролду аткарганын белгилесек болот. Мисалы: *Schwarze Zahlen* — кара цифралар, киреше же пайда көрсөткөн маалыматтар. Башка бир мисал, бул жерде кара түс оң маанини билдирет: *Weißer Kreis* — «ак аймак»; аймак, анда мамлекеттик жөнгө салуу жок жана ал жатакананын акысынын жогорулашын билдирет; *Schwarzer Kreis* — «кара аймак»; аймак, анда жатакананын акысы боюнча мамлекеттик жөнгө салуу жүргүзүлөт. Бул учурда немец тилинин тилдик аң-сезиминде *Schwarz* — пайда, өсүү, гүлдөп-өнуүү деген маанини билдирет. Кыргыз фразеологиясында *кара/черный* концепти негизинен оң маанини алып жүрөт: элдин руханий таянычы, ата-бабалардын салттарын сактоочу, урматтуу, күчтүү физикалык күч — *кара эл, кара жер, кара күч, кара кыз, кара ат, кара суу, кара тер*. Яки, бул жерде «кара - күч» деген сунуш актуалдуу. Орус лингвокультурасында кара түс көбүнчө терс мааниге ээ. Бул түс аза күтүү, кайгы, өлүм, бактысыздык, ийгиликсиздик, кызганыч, басылгандык, жамандык жана ишенимсиздиктин символу болуп эсептелет.

Изилденген тилдердеги колороним «SCHWARZ- КАРА-ЧЕРНЫЙ» концептуалдык модели.

Бешинчи параграф «**Grau / боз / серый түсүнүн концепти**» эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүктөгү «**Grau – боз – серый**» түстү сүрөттөөчү сөздүн **этимологиялык мүнөздөмөсү**» аттуу бөлүм немис, кыргыз жана орус тилдериндеги «боз» колорониминин келип чыгышы жана маанисине арналган. Боз түс кара жана ак түстөрдүн аралашмасынан келип чыккан жана түссүз, жарыктык деңгээли менен айырмаланган ахроматикалык түстөргө кирет. «Серый» деген аталыш англис тилиндеги орто деңгээлдеги «Grays» же «Грей»

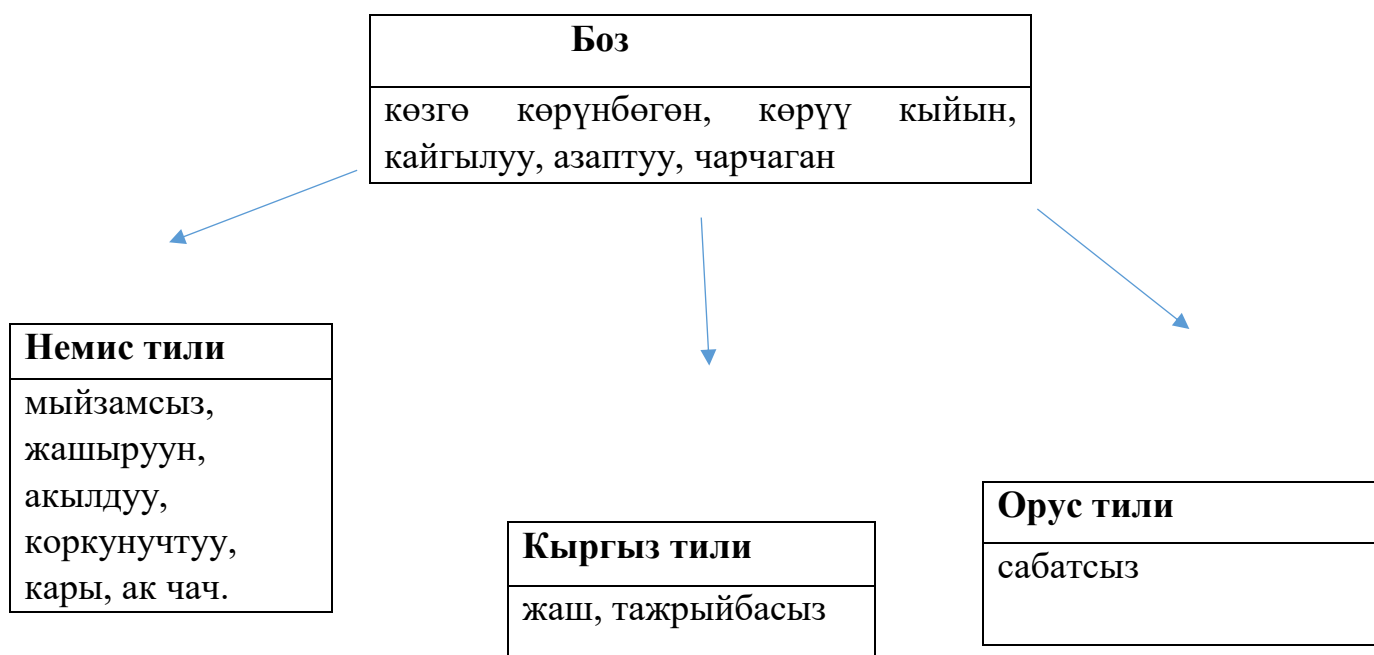
жана англо-саксондун «graeg» сөздөрүнөн келип чыккан. Боз — ак жана карадан кийинки үчүнчү ахроматикалык түс. Алгачкы герман жана индоевропалык тилдерде «grau» сөзү жарыктын, жаркындын жана атыртын түшүнүгү менен байланышкан [DWDS]. Азыркы учурда боз түсү кара менен ак арасында орнотулган түс катары жарыктын жана жаркындын маанисинен өткөн. Кыргыз тилиндеги «боз» сөзүнүн этимологиясы да серый түсү менен байланыштуу жана ал байыркы түрк тилдеринин *bor* тамырынан келип чыккан. Түрк тилдеринде ал «муз» же «жамгыр» дегенди да билдириши мүмкүн. Орус тилиндеги «серый» сөзі праславян тилдеринин *srъ* сөзүнөн келип чыккан, ал «көмүртү», «көмүр» деген түшүнүктөр менен байланышкан [ЭССЯ]. Экинчи бөлүктө «**Grau – боз – серый концептин актуалдаштыруучу когнитемалар тилдин провербиалдык бирдиктеринде**» немис тилинде *grau* сөзү үчүн төмөнкүдөй аныктама берилет: «*farbig aus einer Mischung zwischen schwarz und weiß, von der Farbe der Asche, des Esels, dunkler Wolken*» [Duden, 1989:629] — кара жана ак түстөрдүн аралашмасынан чыккан түс, пепелдин, эстендин, кара булуттардын түсү (котормо биздики Б.Г.); орус тилинде — пепелдин, түтүктүн түсү [Ожегов, Шведова, 1995:703], кара менен ак түстөрдүн аралашмасынан алынган түс [СРЯ, т. 4, с. 83]. Берилген аныктамалардан көрүнүп тургандай, түстүн «референциялык чекиттери» болгон пепел, түтүн, кара булуттар, туман салыштырган тилдерде негизинен бирдей келет. Ошондой эле белгилеп кетүү керек, ахроматтүүлүк менен катар, серый түс биз карап жаткан тилдерде кара менен ак түстөрдүн аралашмасы катары кабыл алынат, жарыктын интенсивдүүлүгүн эске албай. «Grau/боз/серый» сынды сөздүн концептуалдык өзөгү «көзгө баса көрсөтпөгөн, начар көрүнгөн» деп болжолдоого болот, демек, серый түс изилденген тилдерде эч кандай өзгөчөлүгү жок нерсени билдирет. «Эч кандай өзгөчөлүгү жок» деген мааниси немис тилинде "Graue Eminenz" (орусча "серый кардинал") деген сыяктуу жиберилген француз тилинен алынган сөз менен берилет, бул көрүнбөгөн, бирок таасирдүү фигураны билдирет. Бул термин кардинал Ришельенин жакын кеңешчиси, кардинал Пьер Жозеф менен байланышкан [Duden, 1989: 274].

Кыргыз тилинде бул билдирүү калька аркылуу берилип, **боз кардинал** деп аталат. Учкул сөздөр "der graue Mann" (орусча "кээ бир адам серде") жана "Graue Maus/graue Mäuse" (боз чычкан) — **көзгө көрүнбөгөн адам, көрүнбөгөн адамдар** дегенди билдирет. ... *das graue Heer der in jeder Hinsicht Mittelmäßigen, jene Population, die Schopenhauer später die "Fabrikware Mensch" nennen wird* [DWDS] — (бардык жагынан ортоңку болгон боз армия, Шопенгауэр кийинчерээк «фабрика адам» деп атаган популяция); **серое захолустье** — эч нерсе менен айырмаланбай турган, өзгөчөлүгү жок жер; **серая жизнь** — мазмуну аз болгон жашоо; **серая пьеса** — мазмуну аз болгон пьеса [ССРЛЯ, т. 13, с. 716]. Андан соң немис тилиндеги когнитивдик моделдерде маанилүү болгон сунуш — «серый — карт, чачы ак». Мисалы: *alt*

und grau (bei etwas) werden (картайып, чачы ак (серый) болуу) [Duden, 1989: 32]; *in grauer Vorzeit* (көнө (серый) убакта) [DWDS]. Немис, кыргыз жана орус тилдериндеги адабий аң-сезимде «Адам» концепти боюнча каралган бардык сапаттар үчүн жалпы концептуалдык өзөк болуп «серый — ооруп, чарчаган адамдын түсү» түшүнүгү эсептелет. Мисалы: Бозоруп кеткен, ооругандан — *graue Haut* (боз тери) — **бозоруп кетти** (күндүн тийбей, ак болуп кетүү) — *schlecht durchblutete Haut* (кандын аздыгы менен бозоргон тери). *Grau im Gesicht werden* (бети серейип калды) — **бети бозоруп кетти**. Ошондой эле, боз сөзү кайгы, чарчоо, кайгыруу маанисинде да колдонулат. Кайгы, чарчоо — бул адамдын абстракттуу белгилери болуп, алардын конкреттүү түрлөрүнө карата жалпы түрдө көрсөтүлгөн. Мотивировка, башкача айтканда, ички форма, концептуалдык өзөктү түзүп, ал фразеологиялык бирдиктерди түзүүгө алып келет. Мындай өткөрмө моделдери каралып жаткан тилдерге мүнөздүү. Пессимисттик мааниде — *alles grau in grau malen/sehen* (бардыгын сере көрсөткөн/көргөн) [DWDS]. *Der graue Alltag* — боз күндөр, кыргыз тилинде да калькаланат — **боз турмуш** («серая жизнь»), **боз күндөр** («серые дни»), **боз талаалар** — «серые поля» ж.б. Немис тилиндеги когнитивдик структураларда ошондой эле «серый — мыйзамсыз, жашыруун» деген концептуалдык өзөк бар. «Grauer Markt» — серый рынок, полулегальный рынок; *grauer Händler* — расмий эмес ишкердик менен алектенген адам. *Graue Theorie sein* — (тек) теория, практика менен текшерилбеген. Ошондой эле «боз — дин» деген концептуалдык өзөк да бар. Традиция боюнча боз түсүндөгү кийимди айрым дин уюмдарынын өкүлдөрү кийишет: *Ein grauer Mönch* (түз мааниси "боз монах"), *ein grauer Bruder* (түз мааниси " боз тууган") — францискан орденинин мүчөсү. Немис тилиндеги когнитивдик структураларда ошондой эле «боз — коркунуч туудурган, коркуу, эстен таныш» деген концептуалдык өзөк бар — *es wird ihm grau / es wird ihm grau vor den Augen* (анын көз алдында баары бозоруп кеткен) — *er verliert die Fassung, wird ohnmächtig; er bekommt Angst* — ал өзүн жоготуп, аң-сезимин жоготуп, коркуу аркылуу кабыл алынат. Кыргыз тилиндеги когнитивдик структураларда ошондой эле «серый — жаш, тажрыйбасыз» деген концептуалдык өзөк бар. К. Саматовдун белгилегенине караганда, «боз» адам жашынын белгилүү бир этабын чагылдыруу менен «бала», «жигит», «улан» деген сөздөр менен байланышта болот: **боз бала//балдар же боз баш бала//балдар** — «жаштар», **боз жигит, боз улан** — «жаш жигит» [Саматов, 2012:107]. Орус тилиндеги когнитивдик структураларда «серый — билимсиздик» деген концептуалдык өзөк бар. Мисалы: **серый люд** — жөнөкөй адамдар, артыкчылыктуу эмес класстардын мүчөлөрү [СРЛЯ, т. 13, с. 716]; **серый мужичок** — жөнөкөй, катаал, жумушчу, тапанчыкчан, лапотник [Даль, 1995, т. 4, с. 381]; **серый человек** — билимсиз, маданиятсыз адам [Русский язык, т. 4, с. 83]. Андан тышкары, немис тилиндеги когнитивдик структураларда «боз — акыл, интеллект» деген концептуалдык

өзөк бар. Мисалы: *Blau steht für Muskeln, Grau für Verstand* (Көк — бул күч, серый — акыл). „*Graue Zellen*“ (серые клеточки) деген крылаттуу сөз Агата Кристиге жана анын белгилүү иликтөөчүсү Эркюлю Пуарого таандык. Үч тилдин бардыгында когнитивдик структураларда «серый — бул туман, чаң, тунук» деген концептуалдык өзөк бар. Мисалы: *der graue Himmel* — **боз асман** — серый асман, *mit dunklen Wolken bedeckt, regenverhangen* — кара булуттар менен капталган, жаан-чачынга чөгүп калган; *graue Tapete* — кыргыз тилинде мындай сөз жок — **серые обои** — *dichter Nebel* — калың туман, бирок туман кыргыз тилинде **боз** деген сөз менен берилет. К. Саматовдун айтымында, «боз» субстантивдик мааниге ээ болгон учурда төмөнкүчө маанилерди билдирет: а) «жакшыраак туман, тунук, чаң» — *таң атардын боз салкын фольк* (боз таңкы суук); б) «суу менен азыксыз кургак талаа» — *боз жер же боз топурак* (кургак жер же кургак топурак). *Боз* уңгусу төмөнкү зат атоочтордо бар: *боз кыроо* — «иней» [Саматов, 2012:107].

Изилденген тилдердеги колороним «GRAU – БОЗ - СЕРЫЙ» концептуалдык модели.

Алтынчы параграф «rot/кызыл/красный түсүнүн концепти» эки подпараграфтан турат. Биринчи подпараграфта «rot-кызыл-красный колорониминин этимологиялык мүнөздөмөсү» изилденип жаткан тилдерде бул түс сөзүнүн келип чыгышы тууралуу маалымат берилет. Кызыл" деген

сөздүн байыркы индоевропалык тамырлары бар (reudh-, roudh-, rudh-) жана түстүн эң байыркы аталыштарынын бири. Ал дүйнөнүн тилдеринде ар кандай формада кездешет: латын рубер, грек ἐρυθρός, эски индиялык rudhiráh (кандуу), ошондой эле герман, славян, түрк жана башка тилдердеги көптөгөн туундулар. Бул сөз дүйнөнүн ар кандай тилдеринде ар кандай түрдө кездешет: латын тилиндеги *ruber*, грек тилиндеги ἐρυθρός, байыркы индий тилиндеги *rudhiráh* (кандуу), ошондой эле герман, славян, түрк жана башка тилдерде көптөгөн туунду сөздөрү бар. Герман тилдеринде бул сөз *rauda-* тамырынан келип чыккан жана мындай түрдө көрүнөт: байыркы жогорку немис тилиндеги *rōt*, англис тилиндеги *red*, швед тилиндеги *röd*, гот тилиндеги *raups*. Немис тилиндеги *rot* байыркы герман жана индоевропей тилдеринин тамырларына байланыштуу сакталат. Орус тилинде «красный» баштапкы маани боюнча «көркөм» дегенди билдирген (мисалы, байыркы славян тилиндеги *красьнь*, украин, болгары, поляк тилдериндеги *красный* — «көтөрүлгөн» деген мааниде). «Кызыл түс» деген мааниси кийинчерээк, XVI кылымда бекемделген. Кызыктуусу, көптөгөн славян тилдеринде бул сөз «көркөм» деген мааниде улантылган. Кыргыз тилинде «кызыл» (красный) эки бөлүктөн турат: «кыз» (кыз) жана суффикс «-ыл», ал сын сөздөрдү түзүү үчүн колдонулган. Ошентип, «кызыл» сөзүнүн мааниси сулуулук түшүнүгү менен байланыштуу, бул болсо «кыз» деген сөздүн негизги мааниси — кыз менен байланышта экенин көрсөтүп турат. Бул сөздүн этимологиялык изилдөөлөрү, ар түрдүү илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөн, анын байыркы тамырларын тастыктайт. Мисалы, А. Вамбери «кызылдык» (кыз), «кызуу» (кыз-) жана «кызыл» (кызыл) түшүнүктөрүнүн байланышын байкаган. В. Банг *qizil* формасы *qiz* (аталык түп тамыр) жана *-sil* (сапатынын деңгээлин төмөндөтүүчү аффикс) дегендердин айкалышынан чыккан деп ойлогон, ал акырында *qizzil* > *qizil* деген трансформацияга дуушар болгон. Бул гипотеза «кызыл» сөзүнүн «йашыл» (жашыл) менен түзүлүшү жагынан окшоштугунан да тастыкталат. «Кызыл» сөзүнүн семантикасы анын сөздөн чыккан келип чыгышын, ысыктык же жаркыраган абалга байланышкандыгын чагылдырат. Мындай формалар башка түрк тилдеринде да кездешет. Татар тилинде «кызыл» да кызыл түстү билдирет жана андан чыккан келип чыгышы окшош. Тыва тилинде «кызыл» сөзү ошол эле маанини сактап калат, бул Тыва элинин борбору — Кызыл шаарындагы аталыштан да көрүүдө. Сөздүн этимологиясы анын жаркырагандык, жылуулук жана сулуулук жөнүндө түшүнүктөр менен терең байланышын баса белгилейт, бул аны түрк тилдеринде лексикалык гана эмес, маданий феноменге айлантат. Алтынчы параграфтын экинчи бөлүгүндө **«Тилдин провербиалдык мейкиндигинде rot-кызыл-красный концептинин актуалдаштыруучу когнитемалары»** каралып жана анын концептуалдык негиздерин айкындоо жүргүзүлөт. Немис тилинде кызыл түс кубаныч, майрамдык атмосфера, жашоо күчү, ден соолук жана жаштык менен

байланышкан. Мисалы, «Rote Rosen» – кызыл розалар, сүйүүнүн белгиси. Кызыл түс жашоону элестетет, бул «heute rot, morgen tot» – бүгүн кызыл, эртең өлгөн деген сөз айкашында кездешет, ал күтүүсүз өлүмдү билдирүү үчүн колдонулат. Немис тилиндеги айрым фразеологиялык бирдиктерде кыргыз же орус тилдериндегидей «кызыл» түстүү компоненти жок. Мисалы, 1) schöne Jungfrau - кызыл кыз; 2) die liebe Sonne - кызыл күн; 3) schöne Tage, glückliche Zeit - кызыл күндөр, бактылуу убакыт; 4) der schönen Worte wegen - кызыл сөз үчүн; 5) ein Dienst des anderen wert - кызмат өтөө – карызды кайтаруу. Немис тилинде дагы кызыл түс компоненти бар фразеологизмдер бар, алар кыргыз жана орус тилдеринде синонимдик эквиваленттерге ээ эмес. Мисалы, Es war ihm rot vor den Augen - ачуулануу аны кысып, көзүнөн кан каптады; rot sehen - кыжаалат болуу, ачуулануу; sich die Augen rot weinen - көздөрүн кызартып ыйлоо; keinen roten Heller haben - бир да тыйын таппай жүрүү. Кызыл түс компоненттерин камтыган фразеологизмдер, биз изилдеп жаткан тилдерде, адамдын ар кандай тармактарында когнитивдик түзүлүштөргө ээ, бул фразеологиялык дүйнө көз карашын түзөт. 1) саясий: немис тилинде: rot sein (politisch links stehen) - саясатта солчул көз караштарды кармануу, der Rote - Германиянын Социал-демократиялык партиясынын өкүлдөрүнө шилтеме кылуу, rot/Rot wählen - Германиянын СДП үчүн шайлоодо добуш берүү; Кыргыз тилинде: Кызыл Армия - Кызыл Аскер, кызылдар - кызыл (Граждандык согуш маалында пайда болгон белги), кызылдай тоно - баарын алып кет; тоноо, кызыл-кыйма салгылаш, айласыз мушташ; 2) тарыхый: der rote Meister - жазалоочу; Rote Fahne — коммунисттердин символу катары кызыл желек, rote Internationale — профсоюздардын Кызыл Интернационалы, Rot Front! — немецтик коммунисттердин саламы; Rote Armee - Кызыл Армия. Кыргыз тилинде: кызыл май; ураандар жазылган кызыл туулар; Кызыл гвардия; кызылдай кыргын - кандуу кыргын; кызыл муштум; 3) экономикалык: Rote Zahlen – каражаттардын жетишсиздигин көрсөткөн цифралар (отчетто); einen roten Heller (же Pfennig) haben - бир тыйын жок; 4) руханий: das Rote Kreuz - Кызыл Крест (гуманитардык уюм); der rote Faden – негизги идея, ой; die Rote Liste – жок болуу коркунучунда турган жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн тизмеси; jemandem den roten Teppich ausrollen – кызыл килемди жайыңыз (сый көрсөтүңүз); rote Laterne tragen – сынакта акыркы орунду алуу; rotes Telefon – ишеним телефонунун номери. Кыргыз тилинде: Кызыл китеп, Кызыл тил – чечен (Өнөр алды – кызыл тил), кызыл жүгүрүк – негизги ой. 5) көндүм турмуш: rotes Haar – кызгылт чачтар; rot wie ein gekochter Krebs – кызыл рак сыяктуу болуу; rot anlaufen – кызаруу, jemanden rot machen – бирөөнү кызартуу, bis über die Ohren rot werden – кулактарга чейин кызаруу; rot sehen – ачуулануу, кыжаалат болуу, es war ihm rot vor den Augen – ачуулануу аны кысып, көзүнөн кан каптады; einen Tag im Kalender rot anstreichen – кандайдыр бир күндү өзгөчө белгилөө; heute rot,

morgen tot – бүгүн порфирде, эртең могилада; eine rote Nase – ичимдикке кызыккан адам; die Augen rot weinen – көзүнөн жаш агызуу; etw. rot anstreichen etw. – бир нерсени маанилүү деп белгилөө; jmd., etw. wirkt auf jmdn. wie das rote Tuch – бир нерсе же бирөө бирөөгө кызыл кездеме сыяктуу таасир этет. Кызыл түс компонентинин мааниси изилденген тилдердин сөздүктөрүндө Blut/кан/кровь деген денотат менен түшүндүрүлөт, бул rotblut, rotwangig /кызылдуу/ румяный сыяктуу сын сөздөрдү бир катарга коет. «Die Symbolik der Farbe Rot ist geprägt von zwei elementaren Erfahrungen: Rot ist das Blut, Rot ist das Feuer» [Heller, 2004:52] (Кызыл түсүнүн символикасы эки негизги тажрыйбадан түзүлгөн: кызыл — кан, кызыл — от) (Биздин котормо Б.Г.). Түстүү компоненти rot/кызыл/красныйдин мааниси, биринчи кезекте, от жана кан менен байланыштуу. А. Вежбицкая белгилегендей, бир катар маданияттарда "кызыл" түшүнүгү менен анын табияттагы аналогунун — "оттун" ортосунда терең байланыш бар [Вежбицкая, 1997:265]. Кан көбүнчө терс эмоциялар менен байланышкан, ошондуктан Blut (кызыл) деген түстүү компоненттен кан түсүнө негизделген когнитивдик моделге өтүү контекстке терс маанайларды кошот. Мисалы, немис тилинде blutrot werden — индюк сыяктуу кызарыш (жек көрүү же кыжыры келүү маанисинде). Кыргыз тилинде кызыл канды кечүү — күрөшүү, согушуу. Орус тилинде «кровь с молоком» фразеологизми жакшы, саламаттыгы жакшы адамдарга карата колдонулат. Бул учурда түстүү компонент «кызыл» жок болсо да, «кан» сөзү семантикалык жүк көтөрүп жатат. Ал эми «кандай кызыл асман» жана «кызыл» структураларын салыштырганда, алар дүйнө кароолорунун окшоштугун көрсөтөт. «Кан - кызыл» жалпы «кызыл кан түстүү» деген пропозицияны түзөт. «Кызылдуу» сын атооч когнитивдик моделдерде «кызыл – кызылдуу, саламаты жакшы» деген пропозиция менен берилет. Кыргыз тилинде бетине кызыл жүгүрдү дегенде, анын жүзүндө кызыл пайда болду деген мааниге келет; кызыл жүздүү адам жөнүндө «кызылдуу, бетине кызыл жүгүргөн» деп айтылат, бул ден соолугу мыкты адамды билдирет. Мисалы, *Көгала чокчо сакалдуу, маңдайы жарык, эки көзү жаштыкындай балбалдаган, жүзү кызылдуу адам экен...* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”). Ал эми "бозоруп кетүү" айкалышы орус тилиндеги "кандын бир тамчысы жок" деген сыяктуу эле, өтө боз, саламатсыз адамдын жүзүндөгү өң болушу мүмкүн. Немис тилинде болсо, мындай фразеологиялык бирдиктер адамдын эмоционалдык абалына байланыштуу болушу мүмкүн, бирок ал адамдын физикалык ден соолугун билдирбейт. Мисалы, "ein rotes Gesicht bekommen" (кызыл жүз алуу) деген айкалыш уялуу же кыйналуу менен кызарышы керек экенин билдирет, бирок бул физикалык саламаттыкка тийешеси жок. Биз Н. Братчикованын пикири менен макулбуз, ал "кызыл түс — бул жаркыраган түстүн символу" деп жазат. Ал ошондой эле, "фин жана орус тилдеринде түстүү сын

ыргымдарынын концептуалдык ядросу "жаркыраган көрүнүү" деген түшүнүк менен байланыштуу" деген гипотезаны сунуш кылат [Братчикова, 2006: 142]. Биз бул гипотезаны колдойбуз жана изилдеп жаткан тилдерде аныктаган далилдерди табабыз. Кызыл түс сигналдык функцияны аткарат, мисалы, светофордун кызыл түсү. 1963-жылы биринчи жолу жарыяланган жоголуп бара жаткан жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн тизмелери кыргыз тилинде Кызыл китеп, орус тилинде Красная книга, ал эми немис тилинде Rote Liste деп аталат. Бул аталыштар англис тилиндеги Red Data Book фразеологиясынан келип чыккан. Ошондой эле көптөгөн когнитивдик моделдер "кызыл – сулуу, сүйүктүү" деген пропозиция менен түзүлгөн. Кызыл түс кыргыз тилинде көп учурда сулуулукту, тартылууну жана башка оң сапаттарды билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы: "кызыл кыз" жана "кызыл тил" ошол эле учурда сулуулукту жана акылдуулукту белгилешет. Кыргыз эл поэзиясында, бул жерде образдуулук искусствонун негизги элементтеринин бири катары каралат, кызыл гүл "кызыл гүл" сүйүктүү кызды билдирет.

Сен кызыл гүл жайнаган,

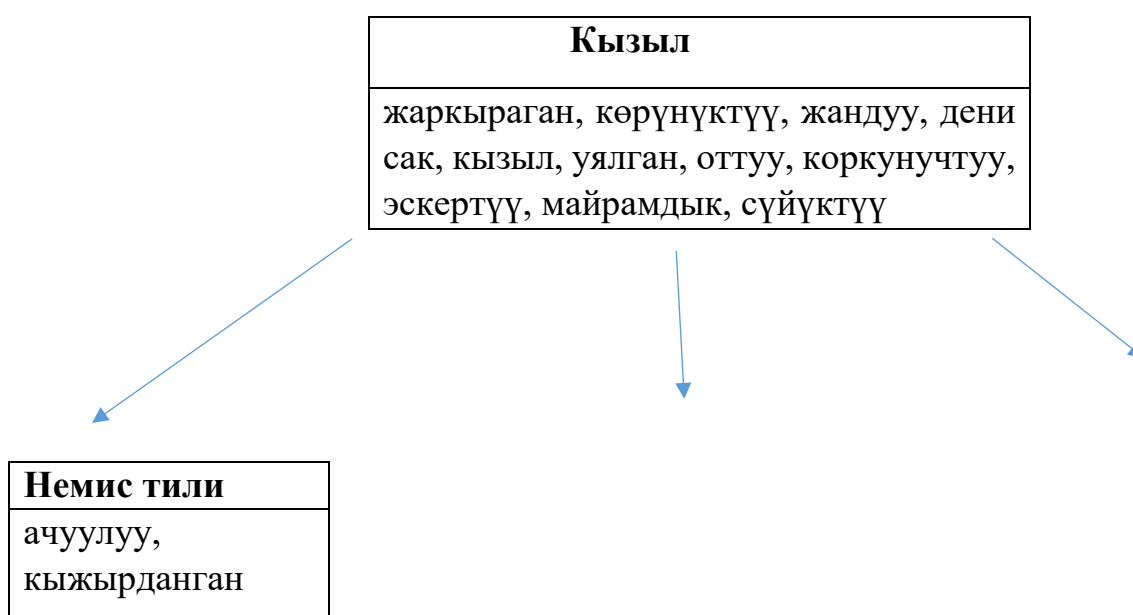
Мен булбул бакта сайраган. (С. Садыкова)

Ч. Айтматовдун "Кызыл жоолук жалжалым" (Тополек мой, в красной косынке) жана "Кызыл алма" (Красное яблоко) чыгармаларында кызыл түс сулуулукту, жаштыкты жана сүйүүнү көрсөтүү үчүн колдонулат, бул кыргыз адабиятындагы жана коомундагы бул түстүн маданий мааниси жана символикасынын бир көрүнүшү болуп саналат. Бул болсо, "кызыл" концепти "сүйүү" деген коннотацияны камтыйт деп ойлоп көрүүгө түрткү берет жана К. Саматовдун макаласындагы төмөнкү ойду тастыктап турат: "Кызыл түс - сүйүү символикасынын негизги фигурасы. «Диванда» айтылгандай, аялдар кызыл кийим кийишет, эгер алар өздөрүн эркектери менен интимдик мамиледе болууга даяр деп эсептешсе" [Саматов, 2000: 110].

Ошондой эле орус тилдеринин аң-сезиминде когнитивдик моделдерде "кызыл - сүйүү" деген пропозиция ишке ашат. Орус тилиндеги фразеологиялык өрнөктөрдө "кызыл" компоненти көбүнчө жаштык жана сулуулук менен байланышкан символикалык маанилерди чагылдырат. Мисалы: "кызыл жигит" — ден соолугун сактаган, сулуу жана айланасындагы адамдар арасында популярдуу болгон жаш адамды сүрөттөйт. Немис тилиндеги кызыл түс ырашкылыкты, майрамдык маанайды, өмүрлүк күчтү, ден соолукту жана жаштыкты билдирет. Мисалы: Rote Rosen — кызыл розалар, сүйүүнүн символу. Немис тилиндеги когнитивдик моделдерде rot түсү менен көбүнчө нейтралдуу баа берилет. Эгерде немис моделдеринде rot түсү бааланган критерий менен колдонулса, анда ал көбүнчө терс маани алып, "жаман" деген бааны билдирет. Бул тилдик менталитеттердин айырмаларын жана өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Адамды сүрөттөгөндө немис тилинде "кызыл-красивый" деген концептуалдык ядро көп кездешпейт. Ошондой эле,

"rot/кызыл/красный" түс компоненти когнитивдик моделдерде "кызыл - коркунучтуу, эскерткен" деген пропозиция менен ишке ашат. Немис тилинде jmdm. den roten Hahn aufs Dach setzen — "кызыл көтү" коюу, үйдү өрттөө, jmd., etw. wirkt auf jmdn. wie das rote Tuch — бир нерсе же бирөө бирөөгө кызыл кездеме сыяктуу таасир этет. Кыргыз тилинде кызыл күйгөндө токтойбуз (светофордун кызыл түсү). Орус тилинде кызыл линия — өтүүгө болбой турган чек, кызыл жарык, кызыл жип жана башка ушул сыяктуу сөздөр колдонулат. Кыргыз жана орус тилиндеги аң-сезимде "кызыл - бийлик, байлык" деген пропозиция маанилүү. Мисалы: орус тилиндеги "кызыл төшөк", "кызыл жейде", кыргыз тилиндеги "кызыл туучу", "кызыл килемче".

**Изилденген тилдердеги колороним «ROT – КЫЗЫЛ - КРАСНЫЙ»
концептуалдык модели.**

Кыргыз тилисулуу, мыкты, сапаттуу,
күчтүү**Орус тили**сулуу, мыкты,
сапаттуу, күчтүү

Үчүнчү баштын жетинчи параграфы «**Blau / көк / синий түсү концепти**» да эки подпараграфты камтыйт. Алгачкы подпараграф «Blau – көк – синий колорониминин этимологиялык мүнөздөмөсү» көк маанисиндеги колоронимдин изилденген тилдерде келип чыгышы тууралуу маалыматты камтыйт. Немис тилиндеги "blau" (көк) сын-санаты VIII кылымда белгиленген старогерман тилинен алынган blāo сөзүнөн келип чыккан. Ал көк түсдүн ар кандай өңдөрүн билдирип, «жаркыроо, жаркыраган» деген мааниге ээ болгон, бул индоевропейский bhel- тамгасынан алынган («жаркыроо, жылтыроо»). Кийинчерээк бул тамга bhlēuos формасына чейин өнүгүп, «көк, сары» деген маанини алган. Бул сөз ошондой эле латин тилиндеги flāvus (алтын-сары) жана fulvus (кызгылт-сары) сөздөрү менен байланыштуу.

Деңиз чөйрөнүн жана асман түсүнүн таасири астында «blau» азыркы маанисине ээ болду. Башка герман тилдеринде да окшош формалар кездешет (мисалы, англис тилиндеги blue), алар ошол эле тамгадан келип чыккан. Түрк тилдеринде «көк» сөзү кеңири семантикага ээ болуп, «көк», «көкчөл», «жашыл», «сары», ошондой эле «асман» маанилерин камтыйт. Этимологиялык жактан ал «көк» деген маанини билдирген байыркы түрк kōk сөзү менен байланыштуу. Убакыт өтүшү менен мааниси кеңейип, табигый кубулуштарга байланыштуу түшүнүктөрдү камтый баштады, мисалы, өсүмдүктөр же жаныбарлардын жүнү. Кыргыз тилинде, К.К. Юдахиндин билдирүүсү боюнча, «көк» сөзү 6 сема менен колдонулат: «асман», «көк», «жашыл», «жетилбеген (өсүмдүктөрдө)», «көк түсү (кайгылы)» жана «сивий (күл түстөгү)». Орус тилинде «синий» сөзү да байыркы тамгаларга таандык. Ал праславян тилиндеги sinjь сөзүнөн келип, «жаркыроо» деген иш-аракет менен байланышкан. Алгач «синий» түнкү түстөрдү, анын ичинде «кара» түстү билдирген. Мындай маанини «Игорь полку жөнүндө сөз» чыгармасынан да көрүүгө болот. Кийинчерээк кара түстөрдүн («көк») жана ачык түстөрдүн («жашыл») айырмалары пайда болду, бул көк түстүн асманды эске салган позитивдүү ассоциацияларына байланыштуу. «Көк» деген колороним жарык, жаркыраган түс катары асман жана жарык менен байланыштуу түшүнүктү чагылдырат. Экинчи пунктта «**Тилдин провербиалдык мейкиндигинде Blau / көк / синий концептинин актуалдаштыруучу когнитемалары**» изилденген тилдердеги фразеологизмдер жана паремиялар талдоого алынган. «Синий/голубой түс» компоненти менен келген фразеологизмдердин түзүлүшү жана семантикасы каралып жатканда, бул түстүн изилденген тилдерде колдонулушунда жана колдонмо өзгөчөлүктөрүндө чоң айырмачылыктар бар экендиги белгилүү болду. Немис тилинде blau түсү кыргыз тилиндеги көк түсүнө жана орус тилиндеги «голубой», «синий» жана

«зеленый» түстөрүнө туура келет. Кочкул көк түстү *dunkelblau*, ал эми ачык көк түстү *hellblau* деп белгилешет. Кыргыз тилинде көк деген сөз синий түстү билдирсе, голубой түс синийдин көлөкөсү катары көгүш же көгүлтүр деп айтылат. Орус тилинде болсо синий жана голубой деп өз алдынча түстөр белгиленет. Голубой түс, кеңири мааниде, тынчтык жана эс алуу менен байланыштырылат. «Blau/көк/синий» түс фразеологизмдерде аз колдонулат, анткени ал прототиптик мааниси жана маанилүүлүгү менен айырмаланат. Немис тилинде синий түс наивдүүлүктү, тажрыйбасыздыкты жана ишенчекти билдирет, мисалы, *blauäugig sein* – ишенчек, наивдүү, күнөөсүз болуу дегенди түшүндүрөт. Кыргыз тилинде көк көз деп көгүлтүр көздүү адамдарды айтышат. Орус тилинде да голубоглазый наивдүү, ишенчек адамдарды символдоштурат. Н.С. Братчикова жазгандай: «Түс мүнөздөгөн сыпаттоолордун семантикасы бир конкреттүү объект же көрүнүш менен байланыштыруу кыйын болгон белгилүү бир контексттерди камтыйт» [Братчикова, 2006:181]. Немис тилинде «голубая кровь» орус тилиндегидей эле дворяндык, аристократтык келип чыгуу дегенди билдирет. Кандын түсү менен байланышкан бул түшүнүктөр *Blaues Blut haben* (досл. голубую кровь ээ болуу) же *blaues Blut in Adern haben* (досл. тамырларда голубая кровь агуу) сыяктуу фразеологизмдерде колдонулат, бул «асыл тукум» дегенди түшүндүрөт. Кыргыз тилинде бул түшүнүк *ак түс* аркылуу берилет, мисалы, *ак сөөк* («белая кость»), бул да аристократия же «голубая кровь» дегенди туюнтат. Азыркы немис тилинде *den blauen Montag machen* (көк дүйшөмбү) деген сөз айкашы да колдонулат, бул, айрыкча майрамдардан кийин, дүйшөмбү күнү иштебөө же жумушка барбоо дегенди билдирет. Көптөгөн булактарга ылайык, немис тилинде *blau* сөзү «мас» же «ичимдик ичкен» абалды билдирүү үчүн колдонулган, айрыкча, карнавалдын акыркы күнүн шаардыктар көңүлдүү жана мас абалда белгилеген контекстте. Мисалы, *blau sein* «мас болуу» дегенди түшүндүрөт, ал эми *blau sein wie ein Veilchen* «стелькадай мас болуу» деп которулат. Кыргыз жана орус тилдеринде мындай маанини туюнткан фразеологизмдер жок. Ошондой эле орус тилинде *vom blauen Affen gebissen sein* («өзүнө келбей калуу») жана *grün und blau schlagen* («бирөөнү катуу сабоо») сыяктуу фразеологизмдерде колороним колдонулбайт. *Blau/көк/синий* түсүнө байланышкан дагы бир жалпы концептуалдык өзөк – «синий – муздак» деген пропозиция.

Көк түс немис тилинде *blau frieren* («мүздөп көгөрүп кетүү»), орус тилинде «посинеть от холода», кыргыз тилинде *үшүгөндөн көгөрүп кетүү* сыяктуу провербиалдык бирдиктерде колдонулат. Немис жана орус тилдеринде бир эле көйгөйдү «түстөр аркылуу» кабылдоодогу айырмачылыктар кызыктуу көрүнөт. Мисалы, орус тилинде «до белого каления» чейин жеткиришет, ал эми немис тилинде ачуулануу «көк» деңгээлге жетет: *sich blau ärgern, sich grün und blau ärgern* («ачуудан көгөрүү»). Кыргыз тилинде бул абал *ачуудан*

карауу («ачуудан караруу») деген өң – түс менен берилет. Орус тилиндеги *на блюдечке с голубой каемочкой* «даяр нерсени сунуштоо» фразеологизмине немис жана кыргыз тилдеринде эквивалент табылган жок. Кыргыз тилинде, түрк жазма эстеликтеринин материалдарын анализдөө негизинде, К. Саматов «көк» түсүнүн «жашыл», «көгүш», «көк», «кочкул көгүш» жана «боз» өңдөрдү камтыганын белгилеген. Демек, бул түс күн спектриндеги кеңири көлөкөлөрдү камтыйт. Көчмө мааниде *көк* «синька», «көгөрүү», «өжөр», «жашыл өсүмдүктөр» же «көк чөп» деген мааниге да ээ болушу мүмкүн.

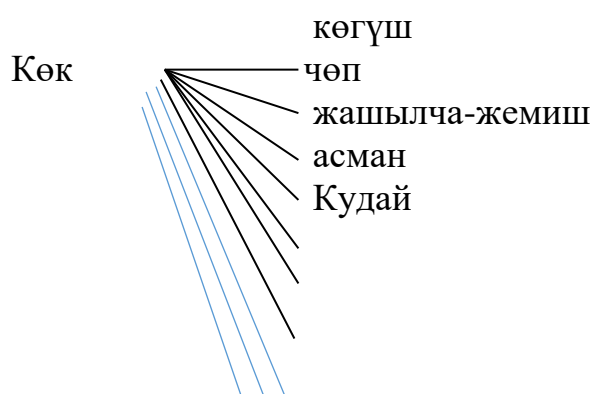
Кыргыз тилинде «жашыл», «көгүш», «синий», «фиолетовый» түшүнүктөрүнүн баштапкы вербализациясы *көк* лексемасы аркылуу ишке ашкан, муну ишенимдүү түрдө айтууга болот. Бара-бара өзүнчө өң – түстүн көлөкөлөрү бөлүнүп чыккан: *жашыл*, *көгүш*, *кызгылт көк*, *кочкул көк* жана *сыя көк*. Ар түрдүү тилдердеги түстүү системалар бир топ айырмаланышы мүмкүн, анткени түстөрдү сүрөттөгөн тил белгилүү бир этностун түстөргө байланыштуу каада-салтын чагылдырат, бул этнос ар кандай тарыхый жана географиялык шарттарда калыптанган. Маданий, тарыхый жана географиялык өзгөчөлүктөр тилдин түстөрдү сүрөттөп жана түшүндүрүү жолдоруна, ошондой эле белгилүү түстөрдүн маданиятта жана күнүмдүк жашоодо алган маанисине таасир этет. М: немис тилинде *grüner Tee*, кыргыз тилинде *көк (синий) чай*, орус тилинде *зеленый чай*. Кыргыз тилинде колороним *жашыл көк* менен берилет (синий). Бул алмашуу кыргыздар физиологиялык жактан «жашыл» жана «көк» түстөрдү айырмалабагандыктан эмес, балким, анткени кыргыздар эрте кезде жоочулар болуп, асманга сыйынгандыктан, адатта, доисламдык дүйнө түшүнүгү Тенгрианство болгон, ошондуктан *Көк-Теңир* – Жердеги жашоонун пири катары урматталчу. Балким, ошондон улам кыргыз тилинде айрым учурларда бир колоронимдин башкасына алмашуусу болуп жатат, мисалы, *көк чыкты* – жашыл чөп чыкты. Кыргыздардын көчмөн жашоосунда, алар мал чарбачылыгына көз каранды болуп, жашыл жайыттардын болушу маанилүү эле. Жер астынан жашыл чөптүн чыгышы жаңы жашоонун жана байлыктын келгенин символдоштурган.

Жер жарылып *көк чыкты* (букв. В земле пробилась синь)

Желин жарылып сүт чыкты.

(«Аластоо» Умай-Эне на Нооруз) [<https://54.edubish.kg/ky/news/prazdnik-vesny/>]

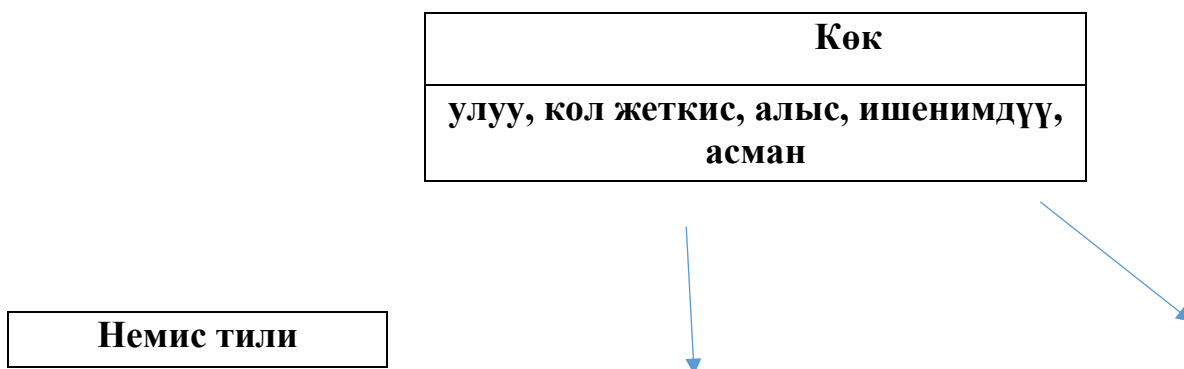
Көк лексемасынын курамынан төмөнкү түстөрдү жана алардын негизинде пайда болгон башка экинчи маанилерди бөлүп көрсөтсө болот:

өжөр
туруктуу
аза күтүү
чийки
боз
сыя көк
көк

Кыргыз тилинде, сүрөттө көрсөтүлгөндөй, *көк* концепти ар түрдүү түстүү аспекттерди камтыйт: асман, Жараткан Теңир, чөптүн жашылдыгы, аза күтүү, ошондой эле мүнөздүн сапаттары менен байланышы бар, мисалы, туруктуулук, өжөрлүк (мисалы, «көк», «көк бет», «көгөрүү» – өжөр). Байыркы түрк тилдеринде *көк* лексемасында «жашыл» мааниси болбогону, анын Орто кылымдарда пайда болгонун көрсөтөт. Бул процесс *көк* сөзүнүн башында көк жана жашыл түстөрдүн ортосундагы өтмө түс катары колдонулгандыгынан келип чыккан, башкача айтканда, «көк-жашыл»: *көк карга* – жашыл-көгүш, *көк чөп* – көгүш-жашыл чөп. Бул өтмө түстүн болушу аркылуу *көк* лексемасы семантикалык өзгөрүүгө учураган: *көк чай* – жашыл чай, *көк чымын*, *көк шал* – жашыл түстөгү бут кийимдин териси.

Изилденген тилдердеги колороним «BLAU – КӨК- СИНИЙ» концептуалдык модели

ишенчээк, мас, тажрыйбасыз, асыл, суук, деңизчи, тоңуп калган, кыжырданган
--

Кыргыз тили
туруктуу, жандуу, өжөр, жетиле элек, боз

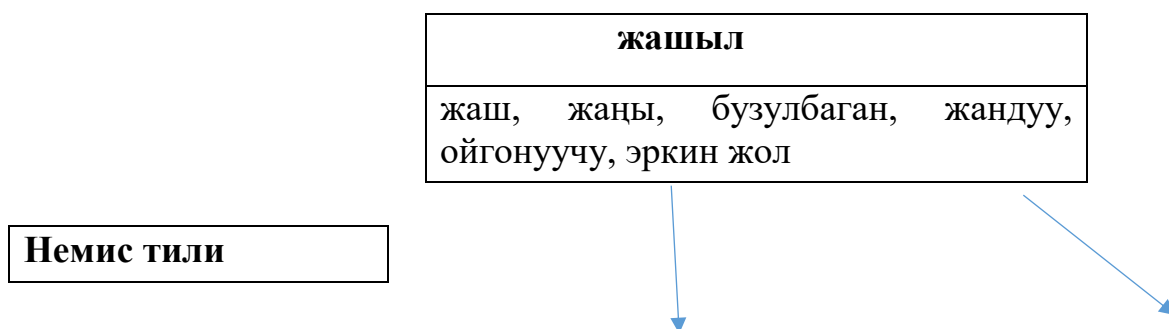
Орус тили
муздак, жансыз, өлүк, аңкоо, тажрыйбасыз

Сегизинчи параграф «Grün/ жашыл / зеленый түсүнүн концептиси» дагы эки подпараграфты камтыйт. Биринчи подпараграф «Grün - жашыл - зеленый колоронимдин этимологиялык мүнөздөмөсү» бул колоронимдин этимологиялык келип чыгышы жөнүндө маалымат берет. Немис тилиндеги «grün» (жашыл) сөзи байыркы герман тилиндеги *gruoni* сөзүнөн келип чыккан жана өсүмдүктөрдүн өсүшүн жана өнүгүшүн билдирген сөздөр менен байланыштуу. Сөздүн этимологиясы *gher(ə)*- индоевропейдик тамыры менен байланыштуу, ал «чыгууну», «пайда болууну» билдирет жана өсүмдүктөрдүн өскөн кыймылына байланыштуу. Кыргыз тилиндеги ушул эле *жашыл* сөзү байыркы түрк тилиндеги *yälil* сөзүнөн келип чыккан, ал «жашыл» маанисин алып, жаңылык жана жаштык концепцияларына байланыштуу. Орус тилиндеги *зелёный* сөзү байыркы славян тилиндеги *zelenъ* сөзүнөн келип чыккан, ал индоевропейдик *ghel-* тамыры менен байланышкан, бул «жарык берүү» же «жылтыроо» деген мааниге ээ. Бардык бул сөздөр өсүү, жаңылык жана табият символикасы менен байланышкан. Экинчи подпараграфта «Grün - жашыл - зеленый концептисин провербиалдык бирдиктерде актуалдыштырган когнитемалар» изилденип жаткан тилдерде жашыл колоронимдин этимологиясы каралат. Grün - жашыл - зеленый сын атоочтордун мааниси жашоо менен, өсүмдүктөрдүн түсү менен байланышкан, ошондуктан бул зонаны бул сын атоочтор үчүн прототиптик деп эсептешет. Биз гипотеза түзөбүз, бул сөздөрдүн концептуалдык өзөгү изилденип жаткан тилдерде grün/жашыл/зеленый деп айтканда «жашыл» деген сапат жаңы өмүрдүн башталышын, ойгонуу жана жаштыкты билдирет. Мисалы, немис тилинде grün сөзү (ins Grüne) «табият» дегенди билдирет, мисалы, "eine grüne Lunge" (дослон: «жашыл көкүрөк») деген фраза «жашыл жайыттар» дегенди билдирет, ошондой эле «жашыл каска» (дарактардагы жалбыракка карата айтылган). Биз изилдеп жаткан Grün - жашыл – зеленый тилдериндеги түс аталышынын концептуалдык өзөгүн “жашыл түс сын атооч катары жаңы жашоонун, ойгонуунун, жаштыктын башталышын билдирет” деп болжолдойбуз. Табият өзүн эне образы аркылуу персонификацияланып, колоронимдер табияттын кучагын, адам жанын жана денесин эс алуу үчүн жайга, күч-кубат топтоого чакырат. Кыргыз тилинде *көк* («синий») сөзү *жашыл* («зелёный») түстүн диапазонун камтыйт, андыктан жашылдык менен байланышкан колороним катары *көк* колдонулат. Мисалы, *көк чөп* – «жашыл чөп». Бирок, ошондой эле *жашыл талаа* – «жашыл талаалар», *жашылдар кыймылы* – «жашылдардын кыймылы», табиятты сактоо боюнча айтылат. Ошондой эле *жашыл адыр* – «жашыл тоо кыркасы» деген сыяктуу

түшүнүктөр бар. Орус тилинде да ормандарды «жашыл алтын» деп аташат, ал эми «жашыл ызы-чуу» фразасы табияттын жаздагы ойгонушун билдирет, *жашыл ызы-чуу* – «жашыл ормандардын, дарактардын ызы-чуу». Бул синестезия көрүнүшү, мурда айтып өткөнбүз. Ошондой эле орус тилинде «жашыл ызы-чуу», «изумруддуу үндөр» сыяктуу сөз айкаштары колдонулат [Саматов, 2019:82-88]. Кыргыз лексикографтары *жашыл* сөзүнүн семантикасын «жашыл чөп, жашыл өсүмдүктөр» деп сүрөттөсө да, күнүмдүк сүйлөөдө жана адабий чыгармаларда бул маанини колдонушпайт. *Жашыл* сөзү «жаш» тамырынан келип чыккан, бул «жасылдык» дегенди билдирет, жана -*ыл* аффикси болсо «жасылдыкка окшош, жашыл түстөгү» дегенди билдирет. Демек, анын мааниси – «жасылдыкка окшош, жашыл түстөгү». К. Саматов белгилегендей: «... айрым учурларда *көк* сөзү кеңири диапазонду «көк - көк жашыл - жашыл» камтыйт, ошондуктан *жашыл* сөзүнүн семантикалык аянты кыскарган» [Саматов, 1999:117]. К.К. Юдахин «жашыл» сөзүнө «жасылдык, жаркын жана жаңы» деген маанилерди берген, бул маанилер субъективдүү мүнөздө [Юдахин, 1965:241]. К. Саматов белгилегендей, *жашыл* сөзү фразеологиялык бирикмелерге ээ эмес, бирок адабий чыгармаларда *жашыл* сөзү «жашоочулук» деген мааниге ээ болуп, жаштык менен синоним болот: *жашыл айлар, жашыл жылдар* – «жаш жаштар, жаш жылдар». «Жашыл – жаштык, тажрыйбасы жоктук» деген пропозиция дагы бир катар фразеологизмдерде чагылат. Мисалы, *Ein Greenhorn sein* – тажрыйбасыз адамды билдирүү, бул англис тилинен алынган, *grün um die Nase sein* – жаш жана тажрыйбасыз болуу дегенди билдирет. Эгерде адам *көк* (*grün ist*) деп айтылса же *жашыл болуп калды* (*noch Grün hinter den Ohren hat*), анда ал жаш жана тажрыйбасыз. "Der grüne Junge" (жашыл балалык) да тажрыйбасы жок, жок дегенде эгиздиктиктен болгон жаш адамды билдирет. Колороним *grün "grünes Holz"* менен бирге жаштыктын жана энергиянын символдук маанисин алат. Немец тилинде "trocken – grün" парында антонимдик мааниси бар, мында *grünes Holz* баштапкыда суук, иштетилбеген жыгачты билдирет [Белов, 1988:255]. "Жашыл" термини дагы терс мааниге ээ болушу мүмкүн, мисалы, "жашыл - жетилбеген". Немец тилинде адамга карата "жашыл" жетилбеген адамды билдирүү үчүн колдонулат, мисалы, *ein grüner Junge* – жашыл жигит, өспөгөн балапан, сүт ичкен жигит. Мындай фразеологизмдердин ассоциациясы айкын: көптөгөн жемиштер, мөмөлөр жана көкөнiстер жетилип жатканда, алар дагы жетилбей, убактылуу жашыл түстө болушат [Гете, 2015:110]. Орус тилинде "желторотый птенец", "молоко на губах не обсохло", "не выдавший лиха" деген фразеологизмдер бар [Белов, 1988: 332]. Кыргыз тилинде адамдын жетилбегендиги сары түстөгү сөз менен берилет — сары ооз балапан (желторотый птенец). Адамдын жүзүндөгү жашыл түс терс эмоцияларды — ызаны, кайгыны билдирет. Мисалы, немис тилиндеги "sich grün und gelb ärgern" деген сөз айкашы "ызадан жашылдануу" дегенди билдирет, ал эми "grün vor Neid wird" деген сөз айкашы "кудуреттен жашылдануу" дегенди түшүндүрөт, бул адамдын катуу кызганычта болгонун билдирет. Кыргыз тилинде ыза болуу үчүн "ачуудан карарып кетүү" деген

айкаш колдонулат, бул "ыза болуп караңга түшүү" дегенди түшүндүрөт. Бул кыргыз тилинде ыза кара түскө байланыштуу экенин көрсөтөт. Немисче жана орусча фразеологияда жашыл түс "ачык жол, эркиндик, тоскоолдуксуз кыймыл" деген концептуалдык моделдин бирдиктүү түс картинаны билдирет. Мисалы, немис тилинде "jemandem grünes Licht geben" жана "grünes Licht haben" деген фразалар "жашыл жарык берүү" дегенди билдирет. Орус тилинде "зелёная улица" деген фразеологизм "эркин, түз жол, тоскоолдуксуз алга жылуу" деген мааниге ээ жана бул орус тилине өзгөчөлүк болуп саналат. Кыргыз тилинде "тоскоолдуксуз кыймыл" деген маанини берүү үчүн "ак жол" деген фразеологизм колдонулат. Ал эми немис тилинде grün түсү "үмүт" деген символикалык мааниге ээ. Мисалы, "mein Herz wird grün, wenn man wieder hoffen durfte" (сөзмө сөз: "менин жүрөгүм жашыл болуп калат, эгер кайрадан үмүттөнүүгө мүмкүнчүлүк болсо"). Мындан тышкары, grün түсү материалдык жактан жетиштүү болуунун, гүлдөгөндүктүн, ийгиликтүү өнүгүүнүн символу катары колдонулат, мисалы, "auf einen grünen Zweig kommen" (жашыл бутагына отуруу) дегенде ал ийгиликтүү өнүгүүнү, жогорку даражаны билдирет. Орус тилинде "зелёная тоска" деген фраза колдонулуп, бул жерде жашыл түс күчтүү кайгы менен байланыштырылат, мүмкүн, анын көкөрүп кеткен жана чумдуу жерлер менен байланышы менен. Бул немисче жана кыргызча тилдерде параллельдери жок. 1990-жылдардын аягынан баштап, экологияга болгон кызыгуу менен байланыштуу көптөгөн expressions пайда болууда, алар grün/жашыл/зелёный түсү менен байланыштуу. Мисалы, немис тилинде "grüne Ökonomik", орус тилинде "зелёная экономика", кыргыз тилинде "жашыл экономика" дегендер экологиялык жактан коопсуз экономика дегенди билдирет.

Изилденген тилдердеги колороним «BLAU – КӨК- СИНИЙ» концептуалдык модели

жетиле элек, бакубат,
тажрыйбасыз.

Кыргыз тили

бактылуу, жаш.

Орус тили

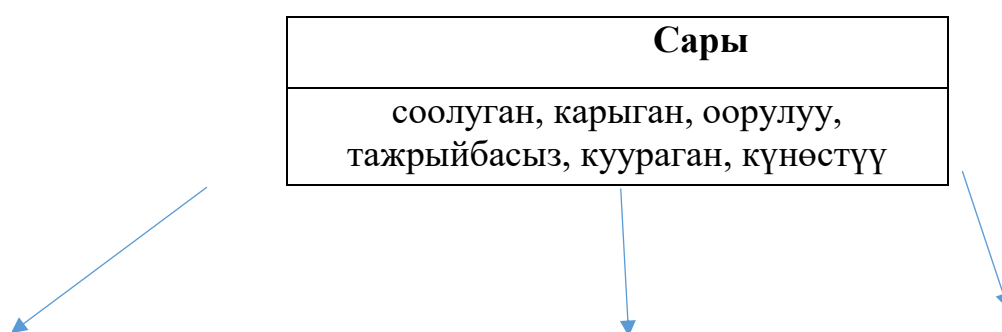
жетиле элек, капалуу,
тажрыйбасыз.

Тогузунчу параграф " gelb / сары / сары түс концепти" эки бөлүкчөдөн турат. Биринчи бөлүкчөдө «gelb - сары - сары» колорониминин этимологиясы каралат. Немис тилиндеги «gelb» сөзү индоевропалык байыркы тамырларга таандык, ghel- деген тамырдан келип чыгат, бул «жарык чачуу» же «жылдыздай жаркыроо» дегенди билдирет. Түрдүү герман тилдеринде бул сөздүн түрлөрү бар, мисалы, байыркы жогорку немис тилиндеги «gelo» жана англис тилиндеги «yellow». Бул сөз ошондой эле санскрит тилиндеги háriḥ жана авестийский zaraу- менен байланышкан. Түрк тилиндеги «сары» сөзү пратүрк сарыг тамырынан келип, күн жана кумдай табигый элементтер менен байланыштуу. Ал алтын түстөгү же жарык өңдү сүрөттөө үчүн колдонулган. Бул тамыр түрдүү түрк тилдеринде окшош сөздөрдү жараткан, мисалы, байыркы түрк тилиндеги śariḡ, осман тилиндеги sarı, азербайжан тилиндеги sarı, түрк тилиндеги sarı, башкыр тилиндеги һары, татар тилиндеги сары жана башкалар. Ал ошондой эле табигый элементтер менен, мисалы, талаа, күн же кум менен байланыштуу. Байыркы түрк сөздүгүнөн көрүнүп тургандай, сары түсү байыркы түрк тилинде сарык - «сары, бүдөң, соло (түшүмү)» деген мааниге ээ. К. Саматов сары лексемасынын этимологиясы боюнча бирдей пикир жок экенин белгилейт. Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө сары сөзүнүн 13 түрдүү семасы бар экендиги белгиленген: «сары; русый; кызгылт; соло; савра; кызгылт сары; ак; ачык; бүдөң; жаркын, кызыл; ачык, сулуу; налиптүү, бышкан; май» [Саматов, 1997: 220-222]. Ал ошондой эле табигый элементтер менен, мисалы, талаа, күн же кум менен байланыштуу. Байыркы түрк сөздүгүнөн көрүнүп тургандай, сары түсү байыркы түрк тилинде сарык - «сары, бүдөң, соло (түшүмү)» деген мааниге ээ. К. Саматов сары лексемасынын этимологиясы боюнча бирдей пикир жок экенин белгилейт. Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө сары сөзүнүн 13 түрдүү семасы бар экендиги белгиленген: «сары; русый; кызгылт; соло; савра; кызгылт сары; ак; ачык; бүдөң; жаркын, кызыл; ачык, сулуу; налиптүү, бышкан; май» [Саматов, 1997: 220-222]. Орус тилинде "жёлтый" сөзү байыркы славяндык ѣлтъ сөзүнөн келип чыккан, ал да индоевропейдик ghel- тамырынан алынган жана немисче жана англисче "yellow" сөздөрү менен окшош мааниге ээ. Ар кандай славян тилдеринде да бул сөз жаркын, ачык түстөр менен байланыштуу, мисалы, алтын түстүү. Экинчи параграфта " «gelb – сары - желтый» концептин проverbsиалдык бирдиктерде актуалдаштыруучу когнитемалар" салыштырмалуу анализ жана концептуалдык талдоо

жүргүзүлгөн. Баштапкы прототиби сары түстүн күн болгон, ал күндүн ар бир чыгышында чөйрөдө баардык нерселерге жаркыраган жарык берип турган. Түстүн прототиби А. Вежбицкаянын теориясына ылайык, күн болгондугу менен, ал өзүнүн тилдик жүрүм-туруму менен негизделген эмес, анткени биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктары боюнча сары түс көбүнчө оорукана, бөлүнүү, кайгы, солгундашуу менен ассоциацияланат. Бул сын маанилерин ишке ашырууда эң көп кездешкен когнитивдик моделдер «карылык/көнүгүү, оорукана» маанилүү топтору болуп саналат. Немис тилинде *Gelb wie Wachs sein* – восктой сары– деген сөз айкашы "жаман көрүнүү, оорулуу болуу" дегенди билдирет. Европада сары туруу карантинди, ал эми сары крест чума дегенди билдирген. Кыргыз тилинде сары оору – «желтуха, терең кайгы, чоң камкордук» деген мааниге ээ. Мисалы, "сары оору" деген фразеологизмде: "Түрмөдө журдүм зар болуп, сары оору кесел дал болуп" (Токтогул) деген сөздөр чындап эле адамдын мындай физикалык жана психологиялык абалдарды башынан өткөргөндө анын жүзү сары, саргыч, ачык сары болуп кетерин көрсөтөт. Орус тилинде "сары безгек", "чума", "сары" деген оорулар бар. Сары түс менен байланышкан когнитивдик моделдер үчүн концептуалдык ядро – "сары – тажрыйбасыздык, эскертүү" деген сунуштан турат. *Er hat noch das Gelbe am Schnabel; er ist ein Gelbschnabel* – ал дагы жаш жана тажрыйбасыз. Бул сөз айкаштары балапандардын тиштери ачык сары териге капталганына негизделген. Бул семантикалык талаага *einem den Gelbschnabel zeigen* деген сөз айкашы кирет, ал "бирөөнүн тажрыйбасыздыгын көрсөтүү" дегенди билдирет [Фрумкина, 1984:176]. Үч тилде да сары түс терс баалоочу контекстке байланыштуу. Ал терс эмоцияларды сүрөттөөдө колдонулат, бирок когнитивдик моделдер ар башка. Терс баа немис тилиндеги фразеологизмде да кездешет: *vor Neid, Ärger gelb (und grün) werden* (букв. зависттан жана ачудан сары (жашыл) болуу) — «күйүү, кайгы, ачуулануу, зависть», *sich gelb und grün ärgern* — «ачудан сары жана жашыл болуу». *Der gelbe Neid* — кара зависть (немистерде — сары). Кыргыз тилинде сары санаа – «күчтүү тынчсыздануу, кайгы» [Юдахин, 1965: 632], сары убайым – «чоң камкордук, чоң кайгы» [Юдахин, 1965: 797] деп түшүндүрүлөт. Сары түс ошондой эле ачуулануу, каардануу менен байланыштырылат. Кыргыз элинин макалы мындай деп айтылат: *Кара кишинин ачуусу келгиче, сары кишинин жаны чыгат* – «кара киши ачууланганда, сары киши бүт чыгат». Кыргыз элинин колдонмо искусствосунда сары түс чөлдү, сары чөлдү, сары талааны билдирет. Орус тилинин аң-сезиминде ачуулануу жашыл түс менен байланышкан, мисалы, *ачуудан жашыл болуу*. Ошондой эле, орус тилинин аң-сезиминде жек көрүү жана каардануу сары түс менен байланыштырылат, мисалы, *сары, жек көрүү (бирөөнүн ооруп-сары болуп калганы, ачууланган жүзү)». Ошондой эле төмөнкү калькалар бар: *gelbe Presse* – орусча *жёлтая пресса*, кыргызча *сары пресса*, *gelbe Rasse* – сары раса (монголоид расасын

билдирүү). Сары түс менен байланышкан когнитивдик моделдер үчүн концептуалдык ядро – «сары – күз, солгундашуу» деген сунуштан турат. Немис тилинде *goldener Herbst* – алтын күз, кыргыз тилинде *сары талаа* – «сарырып калган талаа, күзгү талаа», *сары журт // короо* – «бошогон айылдын орду». Металдар жана түстөрдүн аталыштары ортосундагы байланышты белгилеп кетпеске болбойт. Албетте, кайсысы биринчи болгонун айтууга кыйын – металл же түс. Көптөгөн тилдерде металлдар менен байланышкан түстөр бар. Индоевропей тилдериндеги «металдардын» аталыштарын талдоо алардын «түс белгисинин» аталыштары менен жакын байланышта экенин көрсөтөт. Ар бир металл өзүнүн мүнөздүү түсү боюнча аталат, мисалы, немис тилинде: *gold* (алтын, сары түс), орус тилинде: *золотой, златокудрый жених* – сары чачтуу жигит, кыргыз тилинде: *зер* – сары, алтынга байланыштуу, *алтындай сары* (алтын менен салыштыруу). Экинчи жагынан, өзүнчө түстөрдүн аталыштары металлдардын аталыштары менен байланышы мүмкүн, анткени алар металлдардын өзүнө таандык түс белгиси менен кабыл алынган. Сары түс — бул алтындын жана күз мезгилинин түсү. Изилдеп жаткан тилдерде алтын жана бардык алтын түстүү реңктер жакшы коннотацияларга ээ, байлык жана жетиштүүлүктүн символу болуп эсептелет. *Goldene Berge versprechen* – алтын тоолорду убада кылуу, *sich eine goldene Nase verdienen* – бай болуу, акчаны күрөк менен күрөө, *mit einem goldenen Löffel im Mund geboren sein* – алтын кашык менен туулуу, кампаңдан чыккан үй-бүлөдөн болуу, орус тилинде *золотая молодежь* – бай үй-бүлөлөрдүн балдары. Немис тилинде зависть сары түстө көрсөтүлөт, ал эми кыргыз тилинде зависть түстөргө байланышпайт, орус тилинде болсо зависть кара же ак түстө болот. Кыргыз тилинде ачкөз адамды *сары эсен* деп атайбыз – «ачкөз адам, ар бир тиынга санап жүргөн». Немис жана орус тилдеринде сары түс ачкөздүк менен байланышы жок. Немис тилинде ачуулануу сары жана жашыл түстөр менен байланышы бар, ал эми кыргыз тилинде ачуулануу кара түс менен, сары (жашыл) «сары» көбүнчө ачуулануу менен байланышкан, орус тилинде ачуулануу жашыл түстө көрсөтүлөт. Бул когнитивдик модельдер ар бир тилдин дүйнө кароосундагы айырмачылыктарды көрсөтөт. Төмөнкү мисалдар бул фактты тастыктайт: *сары санаа* – «күчтүү тынчсыздануу, кайгы», *сары убайым* – «чоң камкордук, кайгы», *сары ооруу* – «узакка созулган оорулар, желтуха».

**Изилденген тилдердеги колороним «GELB – САРЫ- ЖЕЛТЫЙ»
концептуалдык модели**

Немис тили
көрө албастык

Кыргыз тили
ыплас, байыркы, ач көз, тынчсыздандырган

Орус тили
ажырашуу

Үчүнчү главанын онунчу параграфы «Евразия тилдеринин үй-бүлөлөрүндөгү айрым колоронимдердин келип чыгышы». Бизге белгилүү болгон бардык колоронимдер аралык тилдерде кездешет жана эки же андан көп тилдерде бар. Алардын келип чыгышын изилдөө ностратикалык методдорду жана ыкмаларды колдонууну талап кылат — Евразия тилдеринин бир катар үй-бүлөлөрүнүн генетикалык байланышын болжолдой турган салыштырмалуу тил таануу (компаративистика) тармагынын бир багыты. Биз үч колоронимдин этимологиясын гана карап чыгууну чектедик. Пракорень *kar* жана анын трансформалары монгол, тунгусо-маньчжур, түрк, афразийский, дравид жана индоевропей тилдеринде табылган. Пракореньдин вариантына *kar, qir, kor, har, kur, čor* жана башкалар кирет, бул тилдерде фонетикалык өзгөрүүлөрдү жана адаптацияны чагылдырууда. Пракорень «кара», «караңгы», «лашык», «түн», «кыйнат» сыяктуу маанилер менен байланышкан, бул «кара» түсүн түн менен жана терс көрүнүштөр менен метафоралык байланышта экенин көрсөтөт. Текстте ар кандай тилдердин үй-бүлөлөрүнөн алынган көптөгөн мисалдар берилген, бул колоронимдердин (түс аталыштары) жалпы келип чыгышы боюнча гипотезаны тастыктайт. Мындай талдоо *kar* пракоренинин Евразия аймагындагы тилдер ортосундагы терең байланыштарды көрсөтүп жаткандыгын, бул болсо ностратологиянын идеяларына туура келгендигин көрсөтөт. Түс аталыштарын, айрыкча «кызыл» түстү, ар кандай тилдердин үй-бүлөлөрүндө лексикалык жана этимологиялык байланыштарын талдоо, түрк жана славян тилдерине өзгөчө көңүл буруу менен жүргүзүлөт. Ал түпкү тамырлардын жана алардын трансформацияларынын келип чыгышын, ошондой эле түстөрдүн маданий жана символикалык маанилерин карайт. Тюрк тилдери боюнча, *куз* тамыры жана анын туундулары, мисалы, *kiz*, түстүн (кызыл) маанисин гана эмес, от, ысык, кыжырдануу сыяктуу түшүнүктөрдү, ошондой эле кеңири ассоциациялар, мисалы, каалоо же нервоздукту да билдирет. Бул тамырдан чыккан маанилүү туундуларга кызыл түс менен байланышкан сөздөр кирет, мисалы, *кызыл* (кызыл), *кызар* (кызаруу), *кызгалдак* (мак) жана башка көптөгөн сөздөр. Славян тилдери өз кезегинде *rud* тамыры аркылуу кызыктуу параллелдерди сунуштайт, бул тамыр кызыл түстөгү металдар менен, мисалы, жез жана руда, ошондой эле ушул түскө байланышкан оң эмоцияларды, радость жана жакшы жашоону билдирет. Бул кызыл түстүн кубаныч жана бакыт менен байланышын түшүндүрөт. Ошондой эле, "кыргыз" этнониминин

этимологиясы жана анын "кызыл" же "ысык" менен байланышкан тамырларынын арасында мүмкүн болгон байланышты карайт, бул түстөргө жана табигый көрүнүштөргө, мисалы, отко болгон байыркы ассоциацияларды көрсөтөт. Жалпы сүрөттө биз ар кандай тилдерде жана маданияттарда кызыл түсү жана ага байланышкан көрүнүштөр (от, сулуулук, эмоциялар) лексикалык системаны байытып, физикалык чындык жана эмоционалдык маанилердин элементтерин айкалыштырып жатканын көрөбүз. Бул ошондой эле Евразиянын ар кандай тилдериндеги "сары" түсүнүн межъязыковая этимологиясын карайт, *sar* пракоренине негизделген. Практикорень *sar* ар кандай фонетикалык формаларды (*sar, zar, sor, zol* ж.б.) алышы мүмкүн, бул "сары" түсүн билдирүүчү сөздүн мааниси боюнча көптөгөн үндүк айырмачылыктарды түшүндүрөт. Бул практикорень "сары", "кызгылт", "жарык", "жылдыздай" сыяктуу көптөгөн маанилерди камтыйт, ошондой эле табият менен байланышкан объектилерди (мисалы, алтын, охра, күн, сары сары май ж.б.) да камтыйт. Бул тилдерде *сары, сарй* жана башка диалектик формалар сары, кызгылт, боз жана башка түстөрдү билдирүү үчүн колдонулат. Кээ бир тилдерде афереза (баштапкы үндүн түшүп калышы) процесси тууралуу өзгөчө көңүл бөлүнгөн, мисалы, якут тилинде, түрк тилдеринде *sar* дан көптөгөн туундулар бар, алар боёк жана кол өнөрчүлүк технологиялары менен байланышкан. Бул "сары" түсүнүн маданиятта жана кол өнөрчүлүктө маанилүүлүгүн, ошондой эле боёк жана эмаль технологиялары боюнча кытай тили менен өз ара таасирин көрсөтөт. Ошентип, "сары" түсү менен байланышкан кеңири маанилер жана ар түрдүү маданияттардагы кабыл алуулар аныкталып, Евразия тилдеринде жалпы тамырлар жана өз ара насыялар бар экендиги тастыкталууда. Бөлүмдөрдүн жыйынтыгында негизги жыйынтыктар көрсөтүлдү.

Жыйынтыкта жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары чыгарылып, когнитивдик лингвистика, лингвокультуроология жана концептология тармактарындагы келечектеги изилдөөлөрдүн багыттары белгиленген. «Түс» концепти тилдик дүйнөнүн маанилүү элементи болуп саналат жана ал дүйнөнү кабыл алуунун универсалдуу жана этнокультуралык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Немис, кыргыз жана орус тилдеринин когнитивдик салыштырмалуу изилдөөсү бир катар маанилүү жыйынтыктарды аныктоого мүмкүндүк берди. Түс белгилерин белгилөө структурасы түстөрдү категориялоонун негизги принциптерин көрсөтүү менен бирге, этнокультуралык өзгөчөлүктөрдү сактайт, бул өзгөчөлүктөр паремиологияда, фразеологияда жана когнитивдик моделдерде көрүнөт. Изилдөө көрсөттү, орус тилинин тилиндеги дүйнө тааным кыргыз тилине тарыхый жана социалдык факторлордун таасири аркылуу өтүп, фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүнө жана түстөрдү кабыл алууга таасирин тийгизген. Фразеологиядагы түстүү компоненттер бай образдуулук жана кайра ойлонуу алып келип, оң жана терс коннотацияларды түзөт. Мисалы менен, кызыл түскө ачыктык жана кооптуулук идеялары мүнөздүү, ал эми ак түскө тазалык жана айырмалоо идеялары тиешелүү. Изилденген тилдерде түстү кабыл алуудагы

айырмачылыктар маданий-тарыхий шарттар жана элдердин менталитети менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде, мисалы, көк колорониминин көп маанилүүлүгү өзгөчө роль ойнойт, ал көк түстөн баштап жашыл түскө чейинки спектрди камтыйт. Жалпы когнитивдик өзөктөргө карабастан, түстөрдү белгилөөнүн көлөмү жана мааниси боюнча айырмачылыктар байкалат. Немис тили кыргыз жана орус тилдери менен салыштырганда аз метафоралуу, бул түстүү менталитеттин маданий тандалгылыгын көрсөтөт. Демек, «түс» концепти универсалдуунун жана өзгөчөлүктүн диалектикалык өз ара аракеттешүүсүн көрсөтүп, этностордун когнитивдик, социалдык-маданий жана тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Изилдөөнүн жыйынтыктары тилдик дүйнө картинасынын иштөө механизмдерин маданият аралык байланыш контекстинде тереңирээк түшүнүүгө жардам берет жана когнитивдик лингвистика жана маданиятаралык өз ара аракеттешүү жаатында келечектеги изилдөөлөр үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

**Диссертациянын негизги маселелери төмөнкү басылмаларда
чагылдырылган:**

1. Бексултанова Г.А. Концепт «цвет» в немецком и кыргызском языках [Текст] // В сборнике: Вестник БГУ им. К. Карасаева. – 2014. - № 1 (27). – с. 36-37 ISBN 9967-410-59-0. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44765725>
2. Бексултанова Г.А. Символика цвета в провербиальном пространстве языка [Текст] // Материалы XVII международной научно-теоретической конференции «Ахановские чтения», «Тюркский мир: язык, история и культура» КазНУ им. Аль-Фараби, 2014-Алматы.- с. 122-124
3. Бексултанова Г.А. Фразеологические единицы с цветовыми компонентами в разносистемных языках [Текст] // Вестник Кыргызстана. – 2016. - №1. – с. 41-45. ISSN 1694-7711. Импакт-фактор – 0,014. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35153933>.
4. Бексултанова Г.А. Структурные типы фразеологических единиц с компонентом цветообозначения в немецком и кыргызском языках [Текст] // Научная дискуссия: инновации в современном мире: сб. ст. по материалам I Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: инновации в современном мире». – № 6(49). Часть 1. – М., Изд. «Интернаука», 2016. – С. 124-127. ISSN 2309-1959. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26206398>
5. Бексултанова Г.А. Цветообозначающая лексика во фразеологических единицах в немецком и кыргызском языках [Текст] // Материалы межд. научно-практич. конференции «Айтматовские чтения-2016». – Бишкек: «Мукай», 2016. – С. 508-511. ISBN 978-9967-35-356-5.
6. Бексултанова Г.А. Специфика традиционных представлений о цвете в немецком и кыргызском языках [Текст] // Вестник БГУ. - №3-4 (37-38). – 2016. – с.123-124. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44731208>.
7. Бексултанова Г.А. Этимологические особенности некоторых прилагательных цветообозначения немецкого, русского и кыргызского языков. [Текст] // Специальный выпуск. Вестник ОшГУ. - №5. – 2017. - с.56-60. ISSN 1694-7452.

8. Бексултанова Г.А. Лингвоцветовая картина мира в разносистемных языках [Текст] // Вестник Кыргызстана. – 2017. - №2 (2). – с. 91-94. ISSN 1694-7711
Импакт-фактор – 0,014. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35168390>.
9. Бексултанова Г.А. К вопросу концептуализации цвета в разносистемных языках [Текст] // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы: Материалы XI Международной научно-практической конференции. Москва, РУДН, 29-30 марта 2018г.: в 2 ч./ науч. ред. В.И. Казаренков. - Москва: РУДН, 2018. - с. 370-374. ISBN 978-5-209-08644-4 (ч.2)
https://elibrary.ru/download/elibrary_34918842_41586739.pdf.
10. Бексултанова Г.А. Концепт «цвет» в провербиальном пространстве языка [Текст] // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы: Материалы XI Международной научно-практической конференции. Москва, РУДН, 29-30 марта 2018г.: в 2 ч./ науч.ред. В.И. Казаренков- Москва: РУДН, 2018. - с. 374-379. ISBN 978-5-209-08644-4 (ч.2)
https://elibrary.ru/download/elibrary_34918842_83164498.pdf.
11. Бексултанова Г.А. Языковая репрезентация категории вежливости в китайском и кыргызском языках [Текст] // Инновационные подходы в современной науке: сб. ст. по материалам Международной научно-практической– № 6(49). Часть 1. – М., Изд. «Интернаука», 2018. – С. 69-74.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35081528>.
12. Бексултанова Г.А., Национальная специфика фразеологизмов с цветовым компонентом на примерах белого и черного цвета (на материале немецкого и кыргызского языков). [Текст] / К.З.Зулпукаров // Язык и культура XXI века. сборник научных статей, посвященной 60-летию доктора педагогических наук, профессора Н. А. Ахметовой. Сер. "Концептуальный и лингвальный миры" Санкт-Петербург, 2019. С. 124-129.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42883830>.
13. Бексултанова Г.А. Символика цвета в провербиальном пространстве немецкого и кыргызского языков (на примере цветов «красный», «синий») [Текст] // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы. материалы XII

Международной научно-практической конференции: в 2 частях. Российский университет дружбы народов. 2019. С. 192-197. ISBN: 9785209092179

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38587399>.

14. Бексултанова Г.А. Специфика вербализации цветовой картины мира в национально – культурном аспекте / Образ русского мира в поликультурной коммуникации: Сборник статей / Под общ. ред. Семькиной Р.С.- И. Барнаул: Изд-во Алт.гос-го мед. ун-та, 2019. -248с – с. 118-123

15. Бексултанова Г.А. Structural and semantic characterization of English Asyndetic complex sentences [Текст] / Д.И.Козуев, Г.Э. Жумалиева// European Proceedings of Social and Behavioral Sciences. PP. 877-884. 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.05.118>

<https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2021.05.118>

16. Бексултанова Г.А. Structural-Semantic Features Of English And Kyrgyz Complex Sentences With Adverbial Clauses Social and Cultural Transformations in The Context of Modern Globalism, vol 117 [Текст] / Д.И.Козуев, Г.Э. Жумалиева // European proceedings of social and behavioural sciences PP. 871-878, 2021. European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.11.117>.

<https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2021.11.117/>

17. Бексултанова Г.А. Das Konzept "Farbe" im sprichwörtlichen Raum der Sprache – eine kontrastive Untersuchung zum Kirgisischen und Deutschen [Текст] // Сборник материалов Международной научно-практической онлайн-конференции «Иностранные языки в странах Азии: опыт преподавания и инновации», посвящённой, 30-летию независимости Республики Казахстан. Нур-Султан, 2022- 300 С. с.12. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50351143>

18. Бексултанова Г.А. Лингвокультурологические аспекты в преподавании иностранного языка [Текст] // Вестник КГУСТА им. Н. Исанова. - №3. – 2023. - 1281-1284-стр. ISSN:1694-5298. ISSN печатной версии: 1694-5298. ISSN онлайн-версии: 1694-8181 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49803712>.

19. Бексултанова Г.А. Место и роль колоронимов в структуре когнитивном

провербиальных образований немецкого, кыргызского и русского языков (на примере желтого цвета) [Текст] // Ключевые приоритеты теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию со дня рождения директора Центра лингвистических исследований, профессора ОшГУ Зулпукарова К.З. Ош, 2022. С. 105-115. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49330507>.

20. Бексултанова Г.А. Лингвокультурология – как новое направление в современной лингвистике [Текст] / Бексултанова Г.А., Бирназарова А.Ж., Жапаралиева Б.Ж. //Известия Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева. - Бишкек. №9 -2022. С. 33-35.

21. Бексултанова Г.А. Лингвокультурология жана анын заманбап тил илиминдеги ролу жана орду [Текст] / Бексултанова Г.А., Бирназарова А.Ж., Жапаралиева Б.Ж. // Сборник научных статей по материалам II международной научной конференции «Образование: проблемы и перспективы, ценности и инновации». - Токмок: МУЦА, 2023. -199с. С. 99-102. ISBN 996-768-558-5-2

22. Бексултанова Г.А. Семантическая эквивалентность фразеологизмов с цветовыми компонентами (на материале немецкого, кыргызского и русского языков) [Текст] // Сборник научных статей по материалам II международной научной конференции «Образование: проблемы и перспективы, ценности и инновации». - Токмок: МУЦА, 2023. -199с. С. 103-107. ISBN 996-768-558-5-2

23. Бексултанова Г.А. Этноматематика и символика чисел в разных культурах [Текст] /Бексултанова Г.А., Бирназарова А.Ж., Касмалиева С.С.// Сборник научных статей по материалам II международной научной конференции «Образование: проблемы и перспективы, ценности и инновации». - Токмок: МУЦА, 2023. - 199с. С. 142-146. ISBN 996-768-558-5-2.

24. Бексултанова Г.А. Сандар, алардын чечмелениши жана байыркы доордогу орду [Текст] / Бирназарова А.Ж., Бексултанова Г.А. // Alatoo Academic Studies. 2023. № 2. С. 234-244.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=54151667>.

25. Бексултанова Г.А. Азиз адамдардын аң- сезиминдеги жана тилиндеги түстөрүн чагылдырылышы жөнүндө [Текст] / Бексултанова Г.А., Мамбетакунова Б.А., Бирназарова А.Ж. //Вестник БГУ №4 (66). 2023г. С. 15-18. ISSN печатной версии: 1694-8122

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=61460700>.

26. Beksultanova G.A. Coloronyms in water resource (on the material of German and Kyrgyz languages) [Текст] / Zh. B. Beishenova, N. B Dzharkinbaeva, B. A. Sulaimanova // BIO Web of Conferences 107, 05006 (2024)

<https://doi.org/10.1051/bioconf/202410705006> YRC-2024

https://www.bioconferences.org/articles/bioconf/abs/2024/26/bioconf_ycr2024_05006/bioconf_ycr2024_05006.html/https://www.webofscience.com/wos/author/record/HLW-9452-2023/.

27. Beksultanova G.A. Cultural aspects of the development of international water routes [Текст] / E.T. Tokoeva, A.Ch. Mukasheva // BIO Web of Conferences 107, 04011 (2024). <https://doi.org/10.1051/bioconf/202410704011> YRC-2024/

https://www.bioconferences.org/articles/bioconf/abs/2024/26/bioconf_ycr2024_04011/bioconf_ycr2024_04011.html.

Бексултанова Гүлзаданын 10.02.20. – тектештирме – тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиг боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражаын изденип алуу үчүн «Тилдин провербиалдык мейкиндигинде түс концептиси» темасына жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: түс, түшүнүк, дүйнөнүн лингвистикалык жана түстүү сүрөтү, концептуалдык өзөк, когнитивдик, концептуалдык модель, түс аттары, ылакап мейкиндиги, фразеологиялык бирдиктер, сунуш.

Изилдөөнүн объектиси: немис, кыргыз жана орус тилдериндеги түстүү терминдердин компоненти менен тилдин ылакап мейкиндигинин бирдиктери (фразеологизмдер, макал-лакаптар, накыл сөздөр, топтомдук туюнтмалар).

Изилдөөнүн предмети: ылакап мейкиндигинде туюнтулган “түс” түшүнүгүнүн семантикалык, когнитивдик жана маданий спецификалык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле түс терминдеринин концептуалдык мазмунун калыптандыруудагы тилдик, когнитивдик жана маданий факторлордун өз ара аракетин.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз, немис жана орус тилдеринин лексика-семантикалык жана вербиалдык мейкиндигинде “түс” түшүнүгүнүн мазмунун ачып, алардын универсалдуу жана улуттук өзгөчө касиеттерин аныктоо.

Изилдөө методдору: иште комплекстүү методика колдонулат: индуктивдүү-дедуктивдик, анализ, синтез, концептуалдык анализ, салыштырма, когнитивдик-салыштырмалуу интерпретациялоо методдору, моделдөө ыкмасы.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Изилдөө немис, кыргыз жана орус тилдериндеги түстүү түшүнүктөрдүн универсалдуу жана улуттук өзгөчө белгилерин аныктады. Түстүү терминдердин семантикасынын когнитивдик негиздерин реконструкциялоо жүргүзүлүп, бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн тилдик аң-сезиминин жана менталитетинин өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Түстү кабыл алуунун когнитивдик моделдери мүнөздөлгөн, ностратикалык көз карашта кээ бир колоримдердин этимологиясы аныкталган. Үч тилдин фразеологизмдериндеги түс аттарынын колдонулушун талдоо үчүн концептуалдык өзөк түшүнүгү киргизилген.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжалары лингвистика, лексикология, стилистика жана фразеология боюнча лекциялык курстарда жана практикалык сабактарда, ошондой эле немис жана орус тилдерин изилдөөдө, котормо

теориясын жана сөздүктөрдү түзүүдө колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык материалдар салыштырма лексикология боюнча квалификациялык жана кандидаттык диссертацияларды, илимий баяндамаларды даярдоо үчүн пайдалуу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бексултановой Гулзады Азимкановны на тему «Концепт тус/ Farbe/ цвет в провербиальном пространстве языка» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: цвет, концепт, языковая и цветовая картина мира, концептуальное ядро, когнитема, концептуальная модель, цветоименования, провербиальное пространство, фразеологизмы, пропозиция.

Объект исследования: единицы провербиального пространства языка (фразеологизмы, пословицы, поговорки, устойчивые выражения), с компонентом цветообозначений в немецком, кыргызском и русском языках.

Предмет исследования: семантические, когнитивные и культурно-специфические особенности концепта «цвет», выраженного в провербиальном пространстве, а также взаимодействие языковых, когнитивных и культурных факторов в формировании концептуального содержания цветообозначений.

Цель исследования заключается в раскрытии содержания концепта «цвет» в лексико-семантическом и провербиальном пространстве кыргызского, немецкого и русского языков и в выявлении их универсальных и национально-специфических свойств.

Методы исследования: в работе применяется комплексная методика: индуктивно-дедуктивный, анализ, синтез, сравнительный метод концептуального анализа, методы когнитивно-сопоставительной интерпретации, метод моделирования.

Научная новизна исследования: В исследовании выявлены универсальные и национально-специфические признаки концептов цвета в немецком, кыргызском и русском языках. Проведена реконструкция когнитивных основ семантики цветообозначений, проанализированы особенности языкового сознания и ментальности носителей этих языков. Охарактеризованы когнитивные модели восприятия цвета, установлена этимология некоторых колоронимов с позиций ностратики. Введено понятие концептуального ядра для анализа употребления цветоимен во фразеологии трёх языков.

Область применения: Результаты исследования можно использовать в лекционных курсах и практических занятиях по языкознанию, лексикологии, стилистике и фразеологии, а также при изучении немецкого и русского языков, теории перевода и составлении словарей. Материалы диссертации полезны

для подготовки квалификационных и магистерских работ, научных докладов по сопоставительной лексикологии.

SUMMARY

Beksultanova Gulzada's thesis on the "*The Concept of Tyc/ Farbe/ Color in the Proverbial Space of the Language*" submitted to confer the doctor degree of philology. Speciality 10.02.20. «Comparative historical, typological, and contrastive linguistics».

Keywords: color, concept, linguistic and color worldview, conceptual core, cogniteme, conceptual model, color names, proverbial space, phraseology, proposition.

The object of the research: units of proverbial space (phraseological expressions, proverbs, sayings, and stable expressions) with a color component in German, Kyrgyz, and Russian languages.

The subject of the research: semantic, cognitive, and culturally specific features of the concept "color" expressed in the proverbial space, as well as the interaction of linguistic, cognitive, and cultural factors in the formation of conceptual content of color names.

The aim of the research: to reveal the content of the concept "color" in the lexical-semantic and proverbial space of Kyrgyz, German, and Russian languages and to identify their universal and culturally specific properties.

The methods: The study employs a comprehensive methodology: inductive-deductive method, analysis, synthesis, comparative method of conceptual analysis, cognitive-comparative interpretation methods, and modeling method.

The scientific novelty of research: The study identifies universal and culturally specific features of color concepts in German, Kyrgyz, and Russian languages. It reconstructs the cognitive foundations of the semantics of color names, analyzes the linguistic consciousness and mentality of the speakers of these languages, and characterizes cognitive models of color perception. The etymology of certain interlingual *coloronyms* is established from a Nostratic perspective. The concept of

the “conceptual core” is introduced to analyze the use of color names in the phraseology of the three languages.

Scope: research materials can be used in lectures and practical courses on linguistics, lexicology, stylistics, and phraseology, as well as in studying German and Russian languages, translation theory and dictionary compilation. The dissertation materials are useful for preparing qualification and master’s theses and scientific reports in comparative lexicology.